

**Міністерство освіти і науки України
Донецький національний університет
Донецьке відділення Наукового Товариства ім. Шевченка
Український культурологічний центр**

Василь Пірко, Марина Литвиновська

**СОЛЯНІ ПРОМИСЛИ
ДОНЕЧЧИНИ В XVII - XVIII ст.**

(Історико-економічний нарис і уривки з джерел)

Донецьк, 2005

ББК 65.9(4Укр-4Дон) 305.4-03

П 33

Пірко В. О., Литвиновська М.В. Соляні промисли Донеччини в XVII - XVIII ст. (Історико-економічний нарис і уривки з джерел) / - Донецьк: Східний видавничий дім, 2005. - 136 с.

ISBN 966-7804-81-X

В монографії на базі архівних документів простежується розвиток соляних промислів Донеччини в XVII - XVIII століттях, їх роль у забезпеченні Лівобережної, Слобідської і частково Правобережної України, а також південно-західних провінцій Росії сіллю, формуванні вугледобувної та металургійної промисловості Донбасу.

Книга розрахована на спеціалістів та широке коло краєзнавців.

Рецензенти:

Доктор історичних наук, професор Н.Р. Темірова,
Доктор економічних наук, професор М.Г. Білопольський

*Книга друкується за рішенням
Вченої ради історичного факультету
Донецького національного університету*

ISBN 966-7804-81-X

© В. Пірко, М. Литвиновська, 2005

© Макет, «Східний видавничий дім», 2005

ВСТУП

Донбас відомий як в Україні, так і далеко за її межами не тільки як край вугілля і металу, але й як основний виробник усіх видів солі. Нині на соледобувних підприємствах краю виробляється понад 90% загальноукраїнської солі. Однак проблема розвитку соляної промисловості Донбасу не була предметом спеціального наукового дослідження, хоча в різний час привертала увагу як вчених, так і красзнавців.

Перше спеціальне дослідження про початковий період розвитку соляної промисловості на території нинішнього Донбасу належить відомому дослідникові Південної України XIX століття А.О.Скальковському. У статті, присвяченій соляним промислам краю, початковий етап у розвитку солеваріння в регіоні він пов'язував з будівництвом, укріпленого Соляного містечка на р. Тор (нині - м. Слов'янськ на р. Казенний Торець), датуючи його приблизно 1675 роком¹. Більш достовірні відомості у його статті стосуються витоків соляних промислів на р. Бахмут. Правда, відкриття місцевих соляних джерел він приписував торським солеварам. Особливий інтерес у статті А. Скальковського заслуговує спроба на підставі доходів, одержуваних казною від продажу донецької солі, визначити обсяг її виробництва. Спираючись на записку Г.Ф.Юнкера, автор дійшов висновку, що на торських і бахмутських соляних заводах щорічно вироблялося близько 1 200 000 пудів солі². Ці ж висновки він повторив і в монографії, присвяченій дослідженню проблем заселення і господарського розвитку Південної України у XVIII - першій половині XIX ст.³

Дослідник церковної історії регіону - харківський і белгородський архієпископ Філарет, описуючи м. Слов'янськ, указував, що на р. Тор соляні заводи існували вже в 1650 р.⁴ Таким чином, провідні дослідники історії Південно-Східної України XVIII - першої половини XIX ст., хоча і торкнулися питань розвитку соляних промислів нинішнього Донбасу в початковий період, однак не змогли дати відповіді на питання про витoki та основні етапи розвитку соляних промислів регіону.

Пореформна історіографія, що приділяла значно більше уваги питанням економічного розвитку краю, порівняно частіше зверталася до цього сюжету, однак і вона не залишила спеціальних досліджень. Важливе місце Торським і Бахмутським соляним промислам відвів у своїх працях професор Харківського університету Д.І.Багалій, що вивчав заселення, господарський і культурний розвиток Слобідської України. Витоки соляних промислів на Торі він відносив до кінця XVI ст., припускаючи, що монахи Святогірського монастиря, українські козаки й російські служилі люди, що зводили Цареборисівську фортецю при гирлі р. Оскол в 1599-1600 рр., поряд з іншими промислами, займалися також і виваркою солі на Торських соляних озерах, а заодно й охороняли їх від набігів татар⁵.

Особливої уваги заслуговують повідомлення про розвиток соляних промислів у Донецькому краї, зібрані колективом авторів у багатотомному виданні "Росія. Повний географічний опис нашої батьківщини" (за редакцією В.П.Семенова). Хоча вони розкидані в багатьох розділах цього видання, але все ж таки на їх підставі можна визначити як основні етапи в розвитку промислів, так і до деякої міри техніку та технологію солеваріння. Аналіз поміщених у виданні довідок про солеваріння та міста регіону дозволяє дійти висновку, що на підставі писемних джерел витoki соляних промислів у Донецькому басейні можна віднести до початку XVII ст., хоча в цьому виданні вперше в літературі висловлено припущення, що "тутешні соляні родовища обслуговували ще в дотатарські часи Чернігово-Сіверську Русь"⁶. Другий етап в розвитку промислів автори визначають 1715-1782 рр. Його початок пов'язують з передачею соляних "заводів" у відання казни з 1715 р., хоча в нарисі м. Слов'янська початок розвитку місцевого солеваріння, спираючись на висновки Д.Багалія, датують кінцем XVI ст., а перехід Торських промислів у руки казни відносять до 1710 р.⁷ Початок наступного етапу визначають 1819 р.⁸

Автори інших робіт і статей в енциклопедичних виданнях кінця XIX - початку XX ст. не внесли нічого нового у вивчення цього питання в порівнянні з тим, що було зроблено їхніми попередниками, оскільки переважно спиралися на їх дослідження⁹. Деякий інтерес викликають факти, приведені в роботі історика Донського козацтва Є.П.Савельєва. Вони стосуються уточнення початку експлуатації соляних джерел на середній течії р. Бахмут і передачі Бахмутських промислів у відання казни¹⁰. Таким чином, в економіко-історичній літературі XIX - початку XX ст., як і в попередній період, не було

спеціальних досліджень, а лише здебільшого автори попутно торкнулися проблеми, зробивши спробу визначити основні етапи розвитку промислів, обсяг виробництва солі та встановити прибутки казни від їх експлуатації.

В радянський час економістами, істориками та краєзнавцями була проведена порівняно значна робота з дослідження проблеми. Окремі її питання були об'єктом вивчення в спеціальних наукових статтях, колективних монографіях. Їх автори, використовуючи архівні джерела, вперше спробували вирішити такі важливі питання, як забезпечення промислів робочими руками, становище різних груп робітних людей на промислах, форми їхньої боротьби проти соціального гніту. Особливий інтерес у цьому відношенні складає стаття К.Черкаської¹¹, у якій автор виділяє два етапи в розвитку промислів (з кінця XVI до початку XVIII ст., з 1715 р. до 1782 р.) і розглядає забезпечення їх робочими руками на другому, коротко зупиняється на характеристиці антифеодальних виступів приписаних до заводів різних категорій робітних людей на всіх етапах їхнього розвитку. Оскільки стаття охоплює великий період, те перелічені питання фактично були лише поставлені автором і тільки страйк солеварів 1765 р. описано більш докладно.

Розвиток промислів і забезпечення їх робочими руками у середині XVIII ст. на широкому фактичному матеріалі викладено в статті А.Л.Цукерника¹². Однак у визначені обсягу виробництва солі автор скористався даними А.О.Скальковського, хоча й привів запозичені з архівних документів відомості про кількість сковорід, орендованих вільноварильниками в 50-60-х рр. XVIII ст., що дозволяє більш точно визначити обсяг виробництва солі в цей період розвитку промислів. Проте автор не скористався ними для цієї мети. Особливо заслуговують на увагу приведені Цукерником факти про забезпечення промислів робочими руками в 30-70-х рр. у XVIII ст. Вперше в літературі ним показані труднощі, з якими зіткнулася казна в забезпеченні промислів як робочими руками, так і паливом, що в остаточному підсумку й визначило долю промислів у 1782 р.

У 50-60-х рр. історія соляних Торських і Бахмутських соляних промислів стала об'єктом дослідження у двох монографіях А.Г.Слюсарського¹³. Якщо в першій з них автор дав лише загальну характеристику розвитку промислів, то в другій - він її значно конкретизував, довівши до закриття промислів у 1782 р. Найявний у другій монографії А.Г.Слюсарського нарис розвитку промислів написаний з використанням не тільки попередньої літератури, але й із залученням нових до цього ще не використовуваних дослідниками архівних матеріалів, які до середини 60-х рр. XX ст. зберігалися в Харківському філіалі Центрального державного історичного архіву України. Цей нарис став своєрідним підсумком у дослідженні основних етапів розвитку промислів. Однак оскільки автор не ставив перед собою завдання всебічного вивчення проблеми (нарис про соляні промисли повинен був лише доповнити картину соціально-економічного розвитку Слобожанщини у XVII-XVIII ст.), то не всі питання одержали належне висвітлення. Найменше уваги приділив автор розвитку промислів у другій половині XVII ст., зокрема після подій заволоду І.Брюховецького та селянської війни під керівництвом С.Разіна, і на початку XVIII ст., після козацького повстання під керівництвом К.Булавіна. Недостатньо відведено автором місця перебудові промислів у 40-х рр. XVIII ст., її впливу на розширення виробництва солі та промисловий розвиток нинішнього Донбасу в цілому. Допустився автор і деяких фактичних помилок, зумовлених неухважним прочитанням архівних документів. Однак вони не можуть применшити наукової цінності цього розділу, в якому коротко викладено історію соляної промисловості Донбасу протягом XVII - XVIII ст. Приведені в книзі факти та висновки стали вагомим надбанням, як узагальнюючих праць, так і краєзнавчих нарисів¹⁵.

Деякі факти, що стосуються розвитку соляних промислів Донбасу в зазначений період, подаються також в опублікованих в 50-х - 60-х рр. роботах О. Нестеренка¹⁶ та колективній монографії К.Новик, В.Пермякова, Є. Коваленка¹⁷. Якщо О. Нестеренко порівняно більше приділяв уваги умовам виварки солі на Торських соляних озерах приїжджими солеварами до побудови казенних варниць, то в монографії Є. Новик, В. Пермякова, Є. Коваленка - відведено більше місця перебудові промислів у 40-х рр. XVIII ст. Окремі повідомлення про промисли подаються і в монографії І.С.Слабєєва¹⁸ та в краєзнавчих нарисах¹⁹.

У 1963 р. лєнінградським істориком С.І.Потоловим була опублікована монографія²⁰, у якій автор спробував простежити процес формування робітничого класу Донбасу. Початковий етап формування робочих кадрів регіону він пов'язує з розвитком соляних промислів. У зв'язку з цим дає коротку характеристику стану промислів у XVII-XVIII ст., а потім більш детально зупиняється на питаннях

забезпечення їх робочими руками. Спираючись на опубліковані й архівні джерела, С. Потолов аналізує політику царського уряду у справі забезпечення казенних заводів робочими руками, джерела поповнення робочих кадрів, намагається установити їхній кількісний склад (кваліфікованих і некваліфікованих робітників), зупиняється на характеристиці стану всіх категорій робітних людей. Однак характеризує його в основному за оплатою праці різних категорій працюючих. Про тяжке становище робітних людей соляних промислів і їхню участь в козацьких повстаннях другої половини XVII- початку XVIII ст. ряд маловідомих фактів приводять у своїх монографічних дослідженнях, присвячених селянсько-козацьким війнам в Росії та на Україні, К. Стецюк і К. Під'япольська²¹.

Таким чином, радянськими дослідниками в 50-60-х рр. була проведена значна робота з вивчення розвитку соляних промислів на території нинішнього Донбасу в XVII-XVIII ст. На відміну від своїх попередників вони приділили досить уваги не тільки питанням основних етапів розвитку промислів, обсягу виробництва солі, але й простежили за забезпеченням промислів робочою силою, становищем на промислах різних категорій працюючих, також форм їхньої боротьби проти соціального гніту, участі солеварів і робітних людей у селянських війнах і козацьких повстаннях другої половини XVII-XVIII ст. Їхні висновки, побудовані на більш широкому залученні нових архівних матеріалів для дослідження зазначених питань не втратили своєї значимості й нині.

Однак аналіз результатів досягнень радянської історіографії дозволяє констатувати, що, незважаючи на відзначені успіхи у вивченні проблеми, ряд питань її залишилося поза увагою дослідників. Насамперед, це питання обсягу виробництва солі і ринків її збуту, техніки і технології виварки солі. Тільки вирішення цих питань дозволить скласти повну картину розвитку промислів у зазначений час.

Варто підкреслити, що за останнє двадцятиріччя соляні промисли Донбасу продовжують залишатися в полі зору як учених, так і краєзнавців. У статтях, що переважно присвячувались окремим питанням їхнього розвитку²² і краєзнавчих нарисах²³ знайшли відображення ще ряд питань, яких здебільшого недостатньо торкалися попередні дослідники²⁴. Використання результатів досліджень останніх років, а також як опублікованих, так і архівних джерел дозволить створити узагальнюючий нарис про розвиток соляних промислів краю на початковому етапі їх розвитку, тобто у XVII-XVIII ст., оцінити їх роль у забезпеченні сіллю населення не лише Слобідської та Лівобережної України, але й південно-західних провінцій Росії. В той же час вивчення на підставі достовірних джерел техніки й технології виварки солі в Торі й Бахмуті дозволить спростувати досить поширену в літературі версію про відсутність будь-якого прогресу в солеварінні Росії й України протягом XVI-XIX ст.

Успішному вирішенню поставлених завдань може сприяти використання як результатів попередніх досліджень, так і інших джерел, що стосуються даної проблеми. Серед них важливе місце належить царським грамотам, пам'ятям, указам та іншим законодавчим актам царського самодержавства XVII-XVIII ст., актовим матеріалам, діловим документам, економіко-статистичним описам, мемуарній, а також художній літературі того часу.

Царські грамоти, пам'яті, укази та законодавчі акти складають досить представницьку групу джерел, що дозволяє простежити відношення Російської держави до соляних промислів на території нинішнього Донбасу в зазначений період, вивчити питання побудови на Торі в 1664 р. казенних варниць, а разом з тим і заведення тут постійного солеваріння, питання забезпечення варниць робочими руками, інструментами, збуту солі і ціни на неї. Особливість цієї групи джерел полягає ще й в тому, що в цілому за XVIII ст. вона доступна дослідникам (законодавчі акти зібрані у відомій публікації "Повне зібрання законів Російської імперії"), але, на жаль, ще мало використовувалася ними.

До законодавчих актів близькі за змістом актові матеріали. Насамперед, до них належать рішення Боярської думи, Сенату, Камор-колегії, Головної соляної контори, а також місцевих державних установ. Незначна частина цих документів публікувалася в різний час²⁵, однак більшість з них відклалася в архівах (найбільше в фондах 13, 16, 210 та 248 Російського державного архіву давніх актів; в фондах 1800 і 1805 Центрального державного історичного архіву України).

Найбільш чисельну групу джерел складають документи діловодства. Серед них особливо виділяється комплекс документів Бахмутської соляної контори²⁶ і Торських соляних заводів²⁷, що містять інформацію про технічне оснащення промислів, обсяг виробництва солі, ціни на сіль і район її

реалізації, а також про забезпечення промислів робочими руками, оплату праці різним категоріям працівників, умови їх праці та проживання і т.ін. До цих матеріалів за змістом дуже близький комплекс документів Головної соляної контори²⁸, у яких ці питання відбилися в межах усієї Росії. Особливо цінні в цьому комплексі матеріали про перебудову соляних промислів на Торі в 40-х рр. XVIII ст., що здійснювалася під керівництвом назначеного в 1737 р. керуючим промислами надвірного радника, члена Санкт-Петербурзької Академії наук Г.Ф.Юнкера.

Не менш важлива в дослідженні проблеми і діловодна документація, що відкладалася в архівах установ центральних²⁹ і місцевих³⁰ органів влади. Поряд з переліченими вище питаннями, вона дозволяє дослідити доставку місцевим населенням дров на промисли, вугілля для ковальських робіт, заліза для виготовлення сковорід, а також ринки збуту і ціни на них та на виварену сіль.

Значну цінність складають матеріали описів промислів, що збереглися в мандрівних записках Г.Ф.Юнкера³¹ і Й. А. Гільденштедта³². Якщо перший опис дає уявлення про стан промислів у середині 30-х років XVIII ст., то другий - описує їх майже через 40 років. Опис Гільденштедта цінний ще й тим, що в ньому порівнюються варниці, збудовані в 40-х роках під керівництвом Г.Ф.Юнкера з тими, що будувалися в другій половині XVIII ст.

Деякі додаткові факти про соляні промисли Донбасу у XVIII ст. наявні в мемуарній та художній літературі того часу. Якщо генеральний підскарбій Яків Маркович у своїх щоденниках повідомляє про умови виварки солі, місця її реалізації³³, то мандрівний поет Климентій Зіновійв, що відвідав на початку XVIII ст. промисли, залишив у своїх віршах опис тяжких умов праці солеварів і робітних людей³⁴.

Таким чином, наявні джерела, дозволяють суттєво доповнити наявні в літературі відомості про розвиток соляних промислів на Торі та в Бахмуті й дати всебічну характеристику їх стану в XVII-XVIII ст., оцінити їх значення в забезпеченні сіллю перш за все Слобідської та Лівобережної України, а також південно-західних провінцій Росії, показати їх роль в проведенні перших геологічних розвідок на території нинішнього Донбасу й зародженні та розвитку не лише соляної, але й вугільної та металургійної промисловості.

РОЗДІЛ 1

ОРГАНІЗАЦІЯ ВИВАРКИ СОЛІ І УПРАВЛІННЯ ПРОМИСЛАМИ

Початковий етап солеваріння в Донецькому краї через відсутність достовірної інформації не можна вважати визначеним остаточно. Деякі дослідники допускають, що на Торі (із ропи Торських соляних озер) сіль виварювали "ще в дотатарські часи", інші витоки солеваріння у цих місцях датують добою скіфів, чи більш загально - "до нашої ери"¹. Однак ні писемні, ні речові джерела цей висновок не підтверджують. У той же час дослідження С.Плетнєвої про наявність у межиріччі Дінця й Казенного Торця "постійних половецьких зимовищ"² дають можливість допускати, що саме соляні джерела приваблювали до цього району половців, а дехто схильний вважати, що боротьба за соляні озера між руськими князями й половцями була головною причиною походу новгород-сіверського князя Ігоря проти половців у 1185 р.

Перші згадки в писемних джерелах про Торські соляні озера відносяться до кінця 60-70-х років XVI ст.³ За розписом Донецьких сторож і станиць князя М. Тюфякіна і дяка Ржевського 1571 р. станичним головам пропонувалося "стояти на Дінці, при соляних озерах"⁴. До кінця XVI ст. відносяться відомості про Торські соляні озера у "Книге Большому чертежу". Не виключено, що саме ченці Святогірського монастиря, що згадується уже на початку XVI ст. користувалися місцевими соляними джерелами для забезпечення не лише власних потреб, але й для продажу солі, адже до середини 60-х рр. XVII ст. вони утримували на Дінці паром для переправи через ріку чумаків, що їхали на Тор за сіллю та поверталися з промислів⁵. Правда, Д.Багалій, а за ним і А.Слюсарський вважали, що початок солеваріння на Торі варто віднести до 1599-1600 р., тому що гарнізон збудованої в ці роки за вказівкою московського царя Бориса Годунова Б.Бельським при гирлі р. Осколу Цареборисівської фортеці не тільки користувався торською сіллю, але й зобов'язаний був нести охорону Торських соляних промислів⁶.

Хоча на початку XVII ст., у період іноземної інтервенції і селянської війни в Росії, кримським татарам удалося зруйнувати Цареборисів, але промислова діяльність на Торських озерах не припинялася. Про це переконливо свідчать повідомлення про приїзд на Тор за сіллю жителів прилеглих міст Росії і Лівобережної України. Так, на дізнанні в канцелярії Розряду (військового відомства Московської держави) 27 травня 1622 р. (за старим стилем), А.Васильєв, син рильського гарматника, указував, що він 3 роки тому "прийшов до Белгорода" і того ж року (1619 - В.П.) відправився на Сіверський Донець з белгородцем Опашком Маденовим "сіль варити і для звіриноного бою і для меду". Під час промислу був захоплений татарами в полон. З полону йому вдалося втекти. Зимув він провів у Белгороді, а навесні - разом з тим же Маденовим знову відправився на Тор. На цей раз сіль вони не виварювали. Маденов, добувши звіра, повернувся додому, а він залишився до "Петрова дня" у Святогірському монастирі. Потім з українськими чумаками "пішов до литовського м. Голтви, а звідтіля - до Києва. Зимув він провів у Печерському монастирі, а навесні, на Велике говіння, з чумаками знову подався на Тор. З Тора пішов до м. Валуйки, відкіля його місцевий воевода відправив до Москви для дачі показань у Розряді про своє перебування в Польсько-Литовській державі⁷.

Про солеваріння на Торі в той же час повідомляє також і белгородець Матюшка Сидоров, котрий у 1621 р. "ходив на Тор сіль варити". Відтіля з донськими козаками він відправився "до Польщі воювати проти турок". Це дає підстави стверджувати, що на Тор приїжджали за сіллю і донські козаки. На Тор Сидоров повернувся у 1622 р., де і був узятий під варту та відправлений на допит до белгородського воеводи. На допиті він повідомляв, що багато хто з белгородців "на Торі сіль варять"⁸. Про те, що "з українних міст мешканці сіль варять" на Торі свідчить складена у 1623 р. відписка валуйського воеводи В.Ляпунова, у якій говориться про напад на Тор у цьому ж році татар⁹.

Найбільш чітку уяву про стан солеваріння на Торі на початку XVII ст. подає звернення до московського царя валуйчанина Поминка Котельникова 1625 р.: "... соляні озера від Царева городища (після зруйнування у 1607 р. татарами Цареборисова в джерелах часто зустрічається назва Царево городище - В.П.) верст із 30. І нині при тих озерах з Белгорода, з Валуйок, з Осколу, з Єльця, з Курська, з Лівен, з Воронежа, приїжджі люди щорічно варять сіль, а від татар будують укріплення".

Сам Поминко влітку цього ж року їздив на Торські озера і варив "про себе" сіль. Під час його перебування на Торі на них двічі нападали татари "чоловік по 20, і по 30, і більше, і божею милістю чогось лихого їм нікому не учинили"¹⁰.

Таким чином, приведені вище факти переконливо свідчать, що на початку XVII ст. улітку на Тор для виварки солі приїжджали щорічно жителі порубіжних міст і сіл Росії та Лівобережної України. Це свідчить про те, що населення як Лівобережної України, так і півдня Росії влітку, у вільний від польових робіт час, коли концентрація ропи в Торських соляних озерах була найвища, масово направлялося туди для заняття соляним промислом. Цьому сприяло не лише розташування соляних озер, але й можливість безмитної виварки солі не тільки для задоволення власних потреб, але й для продажу, щоб відшкодувати затрати, зв'язані з поїздкою на промисел.

Напади татар на промисли та на чумацькі валки в дорозі змушували солеварів об'єднуватися у ватаги і приїжджати на Тор цілими партіями по декілька сот чоловік. Біля озер вони розташовувалися "табором", оточуючи себе возами з метою захисту від раптових татарських нападів і варили з озерної ропи сіль стільки, скільки хто міг виварити в привезених з собою казанах та на заготовлених по дорозі дровах. Із листа того ж Поминка витікає, що приїжджі солевари мало того, що розташовувались біля озер табором, вони ще й стали зводити якісь оборонні споруди та церкву, де можна було б помолитися богу, просячи у нього сприятливих умов для заняття соляним промислом. Можна здогадуватися, що богослужіння в цій церкві відправляли монахи Святогірського монастиря, які також виварювали сіль на Торі. Протягом 2-3-х тижнів приїжджі солевари виварювали таку кількість солі, яку були в змозі своїм транспортом доставити додому, а ті, хто торгував сіллю, розвозили її по містах і селах, заробляючи чималу суму грошей, оскільки тільки на двоволову мажу чумаки вантажили до 60 пудів солі.

У зв'язку із загрозою постійних набігів татар, солепромисловці південно-західних міст Росії, як свідчить лист Поминки Котельникова, уже на початку XVII ст. звертаються до московського царя з пропозицією побудувати біля соляних озер острог і направити для охорони промислів стрільців, а під прикриттям острогу завести казенні варниці, які, на їхню думку, будуть приносити чималий прибуток царській казни, оскільки за сіллю приїжджає багато людей як із Росії, так і з України. Так, у своєму зверненні до царя Поминко Котельников писав: "Вели, государь, устройть свои государеве варницы, и вели сделать острог, и ратным людям вели, государь, для бережения в том острожке быть, и государевой казне будет прибыль немалая, так как к варницам учнут приезжати для соляной покупки изо всей Украины, из Северы торговые люди; а которые охочие люди в тех варницах учнут про себя соль варить и те охочие люди за бережением ратных людей учнут государеву давати своих промыслов десятый пуд соли"¹¹.

Ймовірно, ця пропозиція і визначила рішення московського уряду приділити більше уваги цьому регіонові. В 30-40-х рр. воєводам сусідніх до промислів міст постійно надходили вказівки стежити за тим, що відбувається на Торі: чи не приходять сюди з метою поселення вихідці з України та повідомляти про все, що там відбувається, московську владу.

З організацією Чугуївського козацького полку у 1639 р. чугуївським козакам було доручено разом з валуйчанами і белгородцями охороняти цю ділянку московського кордону. Основним сторожовим пунктом на правому, так званому "кримському", боці Сіверського Дінця на початку 40-х років XVII ст. був Святогірський монастир. Царська грамота чугуївському воєводі від 21 березня 1644 р. зобов'язувала: "И ты б сослався в Белгород с Никитою Бабарькиным, велел быти у Святогорском монастыре чугуевским служилым людям трем человекам с белгородцами - служилыми людьми вместе, а отпуская бы их в Святогорский монастыр на байдарах со всякими запасы и велел быти в Святогорском монастыре неотлучно по три месяца, а посылал бы у Святогорский монастыр чугуевцев неоткладно, чтоб без служивого чина в монастыре не было. А как чугуевцев у Святогорский монастыр на смену валуйчан пошлешь и ты б им приказал, чтоб они Святогорский монастыр приняли у валуйчан со всеми строениями, и чугуевцам приказал бы, чтоб они в Святогорском монастыре были с великим бережением, чтоб над ними татары ... украдом и обманом никакого дурна не сделали ..."¹².

Цим же часом датується будівництво за вказівкою московського царя чугуївськими козаками на р.Торі, при татарській переправі, острожка, що згадується в царській грамоті від 14 грудня 1646 р., у зв'язку з тим, що 20 чугуївських козаків з п'ятидесятником Афонею Карнауховим, "не дождався

смены" у листопаді залишили острожок "и съехали в Чугуев..."¹³. Цар розпорядився розшукати винних, покарати їх і відправити дослужувати до кінця встановленого терміну. Цілком ймовірно, що розташований при Торській переправі острожок не забезпечував охорони соляних промислів, тим більше, як свідчить царська грамота, чугуївські козаки ставилися до своїх обов'язків недбало.

З цим острожком дехто з краєзнавців схильний пов'язувати початкову історію м.Тора (нині - Слов'янська)¹⁴, вважаючи також, що на той час на Торі вже існували казенні соляні заводи¹⁵. Однак джерела цей висновок не підтверджують. Про це переконливо свідчить царська грамота на ім'я валуйського воєводи Голенищева-Кутузова від 1 травня 1648 р., у якій зазначається, що направлені до Цареборисова і Святогірського монастиря станичники повинні розпитати у старців: "у яких урочищах і чи багато людей прийшли для нашої справи і для міської заїмки та поселення". Станичники повинні були зі Святогірського монастиря дібратися до Тору і до соляних озер і обстежити всі заїмки¹⁶, щоб з'ясувати наявність у цих місцях населення.

У відповіді яблонівського воєводи Г.Куракіна на царського листа від 12 травня 1653 р. повідомлялося, що воєвода відправляв на Тор станичників і велів їм розпитати черкас, (українців), які, за наявними у царя відомостями, нібито поселилися на Торі, "звідкіля вони прийшли, з якою метою (для солеваріння чи для поселення), хто у них отамани і скільки їх, які фортеці і слободи ними збудовані?". Після повернення станичники повідомили, "що старці Святогірського монастиря розповідали їм, що прийшло на Тор закордонних черкас чоловік з 400 без дружин, без дітей, не на життя, а для соляного промислу, а хат у них і фортець ніяких немає. Розташувалися вони біля озер табором, отаман у них черкашенін Іван Лисий з м. Полтави, а наваривши солі, підуть вони до своїх домівок. А інші черкаси також приїжджають для виварки солі і живуть на Торі тижнів по два і по три"¹⁷.

Таким чином, приведені вище факти, на наш погляд, переконливо свідчать, що в середині XVII ст. на Торі ще не було ні постійного населення, ні постійного солеваріння. Щодо згаданого вище острожка при Торській переправі можна допустити, що безвідповідальне ставлення до своїх обов'язків чугуївських козаків призвело до його зруйнування під час чергового нападу татар. Цей висновок, на наш погляд, підтверджує і той факт, що в 1646 р. козацькому голові Протасеву, що супроводжував кримських послів до Торської переправи, пропонувалося "підібрати на Торі місце, описати і нанести його на карту..., де можна було б збудувати місто, щоб воно було близько до ріки і до соляних озер, а від злодійських нападів усяких військових людей було добре захищене". Оглянувши місцевість Протасев дійшов висновку, що найбільш зручне місце для будівництва міста при Маяцькому озері, оскільки поруч знаходився ліс, а в Дінці хороша вода¹⁸. Правда, у своєму повідомленні Протасев скаржився, що українські козаки прогнали його з Тору і не дозволили обстежити всю місцевість.

Отже, уточнюємо в 40-50-х роках на Торі не існувало ні постійного населення, ні постійного солеваріння. Чумаки ("солепромисловці") влітку приїжджали сюди великими валками і безмитно виварювали сіль не тільки для власних потреб, але й для реалізації її на ринках. Цей висновок підтверджує також царська грамота короченському воєводі 1648 р., за якою короченці, що виварювали сіль на Торі для власних потреб звільнялися від сплати мита на користь казни: "... з короченців, дітей боярських, і козаків, і стрільців, що варитимуть сіль на Торі для себе, а не для продажу, і ти б з тієї солі мита не брав"¹⁹. У 1647 р. хотмиський воєвода звертався до чугуївського за дозволом виварювати сіль на Торі хотмисьцям. У 1648 р. з аналогічним проханням звернувся і белгородський воєвода. Всі ці звернення підтверджують висновок про відсутність постійного солеваріння, і поселення на Торі. З них витікає, що сюди влітку приїжджали жителі з південнозахідних міст Росії та Лівобережної України за сіллю, і що охорону промислів несли чугуївські козаки. Солевари по дорозі до соляних озер в найближчих лісах запасалися дровами і в привезених із собою казанах виварювали стільки солі, скільки могли завантажити на свої мажі (чумацькі вози) та забезпечити в першу чергу власні потреби, тим більше, що поїздка на Тор за сіллю була справою досить небезпечною і вимагала не тільки відповідної екіпіровки, а також і певних навиків.

У 1648 р. московський уряд дає вказівки воєводам порубіжних міст різними заходами заохочувати до поселення на Торі вихідців з України. Так, у квітні цього ж року хотмиському воєводі була направлена царська грамота, у якій указувалося: направити з Хотмиська до Литовської землі, до

Миргорода й інших міст, для провідання чи не бажають литовські люди на Тор і на Мерчик переселитися "для городового строения". Воеводські послі після повернення з Польської держави доповідали в Хотмиську, що, в зв'язку з подіями Визвольної війни, не вдалося знайти бажаючих для поселення на Торі²⁰.

Того ж місяця 1648 р. була направлена царська грамота і белгородському воєводі А. Бутурліну, в якій указувалося побудувати на р.Торі "жилой город со всякими крепостями"²¹. Для будівництва міста пропонувалося направити з Белгорода, Курська, Лівен, Єльця, Орла, Осколу, Єфремова і Черні дітей боярських, козаків, станичників, гарматників - всего 300 чоловік кінних і 200 піших; спорядити в Царево-Олексієві (Новому Осколі - В.П.), Осколі (Старому Осколі) і Белгороді 8 суден з провіантом і зброєю (п'ятьма пищалями)²².

У відповідь на цю грамоту воєводи звернулися до царя з листами, у яких скаржилися, що через зайнятість служивих людей нікого їм послати для зведення міста на Торі. Аналогічні грамоти воєводи також направили до Боярської Думи. 30 квітня цього ж року питання про будівництво міста на Торі розглядалося на засіданні Думи, яка прийняла рішення просити царя скасувати указ про будівництво цього року міста на Торі²³. Хоча джерела і не називають причин відміни Думою царського указу, можна припустити, що основну роль відіграли події Визвольної війни на Україні і загострення соціального становища та масові виступи населення в містах півдня Росії²⁴.

Матеріали листування Розряду з місцевими воєводами в 60-х роках дозволяють стверджувати, що царський уряд уважно стежив за всім, що відбувалося в Середньому Подонці, особливо за приходом на Тор українського населення, і вимагав повідомляти йому про прихід бажаючих поселитися в цих місцях. В основному уряд розраховував на вихідців із Правобережної України, що після 1652 р. стали масово переселятися в межі Росії.

З повідомлення воронезького воєводи Хрущова довідуємось, що в 1660 р. "из черкасских городов" прийшло до Воронежа для донських служб і для виварки солі 757 чоловік черкас і просили влаштувати їх на Воронежі²⁵. У відповіді на листа Хрущова від 5 червня того ж року в царському наказі вказувалося направити їх на Тор "для бережения от прихода воинских людей ... на государеву службу"²⁶. Белгородському воєводі, у віданні якого на той час перебували ці території, вказувалося направити з ними дворянина або сина боярського, "отпустить наряду, зелья и пороха", а також наказати йому "на Торе для бережения от воинских людей учинить крепость пристойную и тех всех людей, что пришли на государеву службу на Тору, и соляной промысел оберегати ..."²⁷.

З відписок белгородського воєводи Г.Ромодановського видно, що до цього часу значно розширилося солеваріння на Торі, що солевари будували біля озер "курени" і починали переходити до постійної виварки солі. Однак часті татарські напади перешкоджали не тільки розвиткові промислу, але й поселенню на Торі переселенців із Правобережної України. Так, в одній з відписок Ромодановського вказувалося, що в травні 1660 р. під час нападу великого татарського загону на торських соляних озерах солеварів побили й у полон забрали, а курені вщент розорили²⁸. У зв'язку з цим стають більш зрозумілими заходи царського уряду, спрямовані на зміцнення цієї ділянки південних кордонів.

Відписка Г.Ромодановського від 2 червня 1660 р. свідчить, що на Тор був відправлений С.Кошелев разом з 757 переселенцями, що просили улаштувати їх "на Воронеже"²⁹. Після прибуття на Тор Кошелев обстежив місцевість і прийшов до висновку, що на Торі неможливо побудувати місто та відповідним чином укріпити його. Головними перешкодами він вважав відсутність якісної води (місцева вода не тільки в колодязях, але й Казенному Торці була солонна) і віддаленість від лісу. У листі, направленому воєводі з Тора, він указував, що в 5 верстах від р.Тор знаходиться Маяцьке озеро, біля якого можна побудувати місто, тому що поруч знаходиться ліс, а в Дінці гарна вода для пиття. Кошелев просив у воєводи дозволу на побудову міста біля Маяцького озера. У відповіді воєводи на листа Кошелева висловлювалася згода на будівництво міста, "где пристройно, у крепких местах", щоб воно могло перекрити татарські переправи на Торі та було поблизу соляних озер, "чтоб татарове озер не отняли"³⁰. Однак поки Кошелев добивався у воєводи дозволу на зведення міста біля Маяцького озера, прибулі з ним черкаси "розбіглися". Повідомивши про це воєводу в листі від 9 жовтня того ж року, Кошелев просив поради, що робити йому далі. У відповідь на цього листа Кошелева воєвода розпорядився "наряд и припасы" перевезти до Цареборисова, що заново був відбудований на кошти московського патріарха, а самому повернутися до Белгорода³¹.

З невдалої експедиції С.Кошелева уряд, мабуть, зробив висновки, що з одними черкасами важко побудувати місто на Торі й захищати його. Тому в новій царській грамоті тому ж Г.Ромодановському від 16 квітня 1663 р. пропонувалося: для захисту від нападів військових людей і для охорони соляних промислів на Торі побудувати "стоялий острог со всеми крепостями", біля острогу, від острогу до озера і біля озера, де сіль варять, аж до лісу поставити надовби, щоб служилим людям до озер можна було безстрашно і надійно їздити, а служилих людей у тім острозі улаштувати на вічне життя із порубіжних міст, що за Белгородською лінією³².

Хоча виконання цього розпорядження, як свідчить листування Г.Ромодановського, було зв'язане з багатьма труднощами, але все ж таки 8 червня 1663 р. з Белгорода на Тор відправили з боярським сином Я.Філімоновим 600 рейтар, солдат і вихідців з України "для городового строения", а також 50 зведенців (примусових поселенців) з Валуйок, 50 - з Чугуєва і 12 - з Харкова для поселення "на вічне проживання"³³. Після прибуття на Тор і ознайомлення з місцевістю Я.Філімонов також прийшов до висновку, що найбільш зручним місцем для побудови міста є район Маяцького озера.

Про спорудження під керівництвом Філімонова Маяцького острогу влітку 1663 р. свідчить не тільки його записка воеводі, але й скарга настоятеля Святогірського монастиря Гавриїла від 1666 р. У цих документах відзначається, що на той час поруч з Маяцькими озерами виріс не тільки острог, але й "жилой город". Настоятель монастиря випрошував у царя гроші на його утримання, скаржачись, що Філімонов, після зведення Маяцького містечка, відняв у монастиря "перевіз" і частину угідь, якими "издревле" володів монастир. Біля Маяцького містечка побудував через Сіверський Донець міст і став збирати на ньому мито в царську казну, через що монастир позбувся прибутків від перевозу через Сіверський Донець солепромисловців, що направлялися на Торські озера³⁴.

Висновок про зведення біля Маяцького озера в 1663 р. укріпленого містечка підтверджується і повідомленням воронезьця С.Тітова, що був направлений на Тор у 1665 р. для добудови містечка Маяки і виварки солі на "государя". У складеному ним описі зазначається, що "місто Маяки він добудував і зведенців дворами улаштував, а біля посаду рів і надовби та усякі інші укріплення побудував"³⁵.

Після побудови Маяцького воеводі поступила царська грамота, в якій вказувалося завести соляні варниці на Торі і варити сіль на "государя". Для влаштування варниць приказано було доставити на Тор з Єльця 100 казанів³⁶. Будівництво казенних варниць воевода доручив белгородцю Степану Перцову. Разом з Перцовим на Тор 27 травня 1664 р. відправили для "оберігання від приходу військових людей" 88 стрільців, для обслуговування варниць 215 робітних людей і 15 "целовальников" (державних службовців)³⁷. Правда, з Єльця доставили лише 40 казанів та інший солеварний інвентар. За літній сезон 1664 р. під наглядом С.Перцова наварили 5558 пудів солі, з яких 5158 пудів відправили до Белгорода³⁸.

У 1665 р. Перцова на промислах змінив С.Тітов, при якому в тих же 40 казанах за літо виварили 9331 пуд солі. З них 7211 пудів відправили до Белгорода³⁹. Складені Тітовим "строельные книги"(описи) містечка Маяк і соляних варниць при Торських озерах інформують про стан як приватного, так і казенного солеваріння. Їх співставлення переконає, що останнє в порівнянні з першим було досить незначним. Якщо в куренях приїжджих солеварів з Царевборисова, Чугуєва, Салтова, Нового Осколу, Усерда, Рибінська, Сум, Харкова, Землянська, Змієва, Лебедина, Охтирки, Колонтаєва, Котельви, Брянська, Богатського, Боровського, Олешні, Полтави, Кузьмінська, Земковська, Ігрунська нараховувалося 418 казанів (у 323 з них виварювали сіль 648 хазяїв і їх робітних людей, а 95 казанів пустували, тому що хазяї і робітні люди роз'їхалися по домівках), то казенну сіль виварювали лише в 40 казанах. За повідомленням отамана приїжджих солеварів І.Ольховського влітку на Торські озера для виварки солі з південно-західних повітів Росії та з Лівобережної України приїжджало до 10 000 і більше чоловік і варили вони сіль "как каво доволь возьмет, недели по 2 и по 3"⁴⁰.

Однак, як казенне, так і приватне солеваріння велося нерегулярно. Причини цього крилися не тільки в поганому забезпеченні казенних варниць робітними людьми, але й у частих нападах татар на промисли, на приїжджих солеварів на шляху до промислів і з промислів додому, а також і участю місцевого населення, робітних людей та солеварів у козацьких повстаннях та інших формах протесту проти зловживань місцевої влади й поширення феодалного гніту на окраїни. Тому не дивно, що в той час на різних рівнях приймалися рішення про будівництво оборонних споруд не тільки біля самих

промислів, але й уздовж дороги від Сіверського Дінця на Тор. З цією метою в квітні 1666 р. на Тор направили В.Струкова і доручили йому "вимірити й описати місця, якими нападають на Торські озера татари та які укріплення варто було б збудувати біля них, щоб тими "крепостями Торским озерам и Маяцкому острогу быть в защите"⁴¹. Обстеживши місцевість, В.Струков прийшов до висновку, що Маяцький острог збудований не на вигідному місці: "государевым украинным городам и Торским озерам не в защиту". На його думку, острог варто було б перенести із правого берега Сіверського Дінця на Тор і побудувати біля татарської переправи. Для цього він пропонував направити на Тор влітку до 2000 чоловік, з якими можна було б побудувати за літній час усі необхідні укріплення.

З відписок воєводи видно, що намічене будівництво оборонних споруд влітку 1666 р. не було здійснене. Головною причиною, мабуть, послужила хвороба воєводи Г.Ромодановського і зайнятість "ратних людей" на інших службах⁴².

У зв'язку з почастишенням наприкінці 60 - на початку 70-х рр. набігів татар, а також заколотом І.Брюховецького та участю солеварів у ньому, а після і в повстанні С. Разіна в 1668-1670 рр., на Торі не варили солі ні казна, ні приїжджі солепромисловці⁴³. Це змусило владу приймати більш енергійні заходи не тільки щодо зведення оборонних споруд біля Торських озер, але й по наданню пільг як для місцевих, так і приїжджих солеварів.

Відписка Г.Ромодановського до Розряду від 12 січня 1677 р. свідчить, що за указом царя в 1676 р. на Тор була споряджена спеціальна експедиція на чолі Р.Масловим, якій доручалось "у тих місцях для захисту від приходів військових людей побудувати місто за назвою Соляне і призвати на поселення в ньому із "малороссийских заднепровских мест черкас"⁴⁴. У цій же відписці далі зазначається, що в 1676 р. "на Торских озерах поставлен острог, башты построены, обламы и каты накочены, но других укреплений не достроено, а жителей из малороссийских городов пришло и дворами построились человек 245"⁴⁵.

У січні 1677 р. на місце Р.Маслова на Тор був відряджений Б.Протасов з дорученням не тільки завершити будівництво міста, але й "усякі будівлі, і заводи, і людей перевірити, і все це занести до переписних книг"⁴⁶. Фрагменти з переписних книг Протасова не дозволяють дати повної характеристики стану соляних промислів, але з розповіді відправленого до Розряду з ними Ф.Алексєєва видно, що в середині 70-х рр. на Тор за сіллю протягом літа приїжджало до 10 000 чоловік⁴⁷. Черкаси, що поселились в Соляному містечку, просили владу додати "наряду, и зелья, и свинцу", тому що татари своїми нападами перешкоджали не тільки виварювати сіль, але й доставляти дрова на промисли. Напади татар, перебої в доставці продуктів, зловживання місцевої адміністрації призвели до масових втеч жителів із Соляного містечка і його запустіння наприкінці 70 - на початку 80-х рр., що, природно, не могло не позначитися на розвитку промислів⁴⁸. Найбільших втрат завдав напад кримської орди в 1679 р., в результаті якого був розорений Святогірський монастир, а його ченці разом з настоятелем потрапили до полону.

У зв'язку з цим царський уряд змушений був ужити ряд заходів для забезпечення нормальної роботи соляних промислів. 11 травня 1681 р. Боярська дума, обговоривши скарги жителів Соляного, прийняла рішення скасувати збір мита як з приїжджих солеварів, так і з місцевих жителів, що доставляли сіль в інші міста для обміну на продукти харчування з 1681 до 1687 року⁴⁹.

На Тор також було направлено белгородського воєводу Хованського з дорученням перевірити всі укріплення і подати пропозиції щодо зміцнення обороноздатності району. Користуючись планами В.Струкова, він зробив висновок, що на Торі варто збудувати велике місто, яке зможе захистити від нападів різних "військових людей" як черкас (українських переселенців), так і солепромисловців, що приїжджали сюди для виварки солі⁵⁰.

У 1684 р. белгородському воєводі Шеїну була направлена царська грамота, в якій пропонувалось "для захисту від нападів військових людей... від міста Ізюма... вниз по Дінцю, по степу і по урочищах через Черкаський ліс і Голу Долину, по Торцю (Сухий Торець - В.П.) до ріки Тору (Казенний Торець - В.П.) насипати земляний вал і збудувати різні дерев'яні укріплення, де які можливо, а від гирла Торця вздовж лівого берега Тору, до його впадіння в Донець, збудувати також земляні укріплення; містечко Маяки з попереднього місця перенести до гирла ріки Тор, де вона впадає у Сіверський Донець"⁵¹.

Відписка белгородського воєводи і "строельная книга" (тобто звіт харківського полковника Г.Дінця, під керівництвом якого виконувалися ці роботи) свідчать, що значна частина запланованих

робіт улітку 1684 р. була виконана. Однак, через неявку служилих людей з південно-західних повітів Росії, Торська укріплена лінія залишилася незавершеною. В ході зведення різного виду укріплень з урахуванням особливостей місцевості (в степу - земляних валів з дерев'яними вежами, в лісах і байраках - засік, на болотистих ділянках - надобків збитих навхрест колод і вкопаних у землю) у межиріччі Казенного Торця та Сіверського Дінця в 1684 р. було побудовано ще одне укріплене містечко, в районі згадуваної з кінця XVI ст. Козацької пристані, при гирлі Казенного Торця, яке на перших порах називали просто Городок, а з початку XVIII ст. (у зв'язку з перенесенням його після затоплення повинню на більш підвищену місцевість) і по нині за ним закріпилася назва Райгородок (селище міського типу Слов'янського району Донецької області). До нього передбачалося переселити маячан, але вони, посилаючись на те, що "кормяться" доставкою дров на соляні заводи, відмовилися переселятися до нового містечка. Тому в цьому ж році було призначено осадчим Городка С.Бронку, який і став "скликати" мешканців до нового містечка⁵². Зведенням Торської лінії московська влада намагалася не тільки захистити від нападів татар Торські соляні промисли й Святогірський монастир, але й найбільш небезпечну ділянку південного кордону, через яку в центр Росії вела найкоротша із Криму дорога - Ізюмська сакма. До речі, у XVIII ст. Торська лінія розмежовувала Землі Війська Запорозького та Слобідських полків і згадується вона в багатьох дослідженнях під назвою Барвінківської стінки.

Постійна загроза татарських нападів, а також порівняно низька концентрація солі в ропі Торських соляних озер змушували місцевих солеварів шукати нові соляні джерела з більш високою концентрацією ропи. Очевидно, часті набіги татар і визначили те, що пошуки, в основному, велися на лівому боці Сіверського Дінця. В результаті чого у 1681 р. мешканцями Соляного І.Клушиним і його батьком Тимофієм були розвідані соляні джерела на правому березі Чорного Жеребця. У тому ж році вони звернулися до чугуївського воєводи Г.Косагова з проханням дозволити їм виварювати сіль у цих місцях⁵³. У 1689 р. Є.Сазонов "с товарищи" знайшли соляні джерела і на лівому боці Чорного Жеребця. До 1690 року по обох боках ріки функціонувало 70 колодязів, з ропи яких виварювали сіль. Солеваріння на Чорному Жеребці поклало початок нинішнім населеним пунктам Торське і Кіровськ Краснолиманського району Донецької області. У той же час ізюмський полковник Ф.Шидловський розпочав виварювати сіль у своїх володіннях біля с. Співаківки, на лівому березі Дінця на захід від м. Ізюма, що поклало початок нинішньому селу Заводи Харківської області.

Щодо початку розробок соляних джерел на берегах р. Бахмут (у межах нинішнього м. Артемівська Донецької області), у літературі наявні різні погляди. Це обумовлено джерелами, якими користуються дослідники. Частина з них нині опубліковані⁵⁴ і розкривають суперечку за соляні джерела на Бахмуті між донськими й ізюмськими козаками. Посилаючись на ці джерела, А.Скальковський ще в середині минулого століття висловив думку, що початок солеваріння на Бахмуті поклали козаки слобідських полків, хоча він і не заперечував факту, згадуваного в скарзі отамана донських козаків Акімова, що козаки Сухарівського юрту (поселення донських козаків на лівому березі Дінця - нині с.Ямпіль Донецької області) виварювали там сіль ще в 1683 р.⁵⁵ Історик Донського козацтва Є.Савельєв на рубежі XIX - XX ст. писав, що Бахмутські соляні промисли здавна належали донським козакам⁵⁶. Донським козакам беззастережно віддає перевагу відкриття соляних джерел на Бахмуті і радянський історик К.Під'япольська. Вона пише, що донські козаки збудували на Бахмуті містечко, котре проіснувало всього 2 роки, а в 1701 р. туди прийшли козаки Ізюмського полку, мешканці Тору, Ізюму і Цареборисова, зруйнували це містечко, побудувавши своє та соляні заводи. Масовий перехід мешканців Тора на Бахмут вона пояснює руйнуванням Тора татарами в 1697 р.⁵⁷. Однак, на наш погляд, найбільш близька до істини точка зору харківського історика А.Слюсарського, який, аналізуючи матеріали скарг донських і ізюмських козаків, викладені в грамоті Петра I на ім'я ізюмського полковника Ф. Шидловського від 14 жовтня 1704 р., вважав, що донські козаки почали виварювати на Бахмуті сіль у 1683 р., але користувалися місцевими джерелами не постійно ("наїздом"). Під час одного з таких переривів у 1700-1701 р. джерела зайняли ізюмчани і побудували біля них свої варниці, а через рік і укріплене містечко Бахмут. Цей висновок підтверджується рядом джерел, у тому числі й першим описом містечка 1703 р. У ньому відзначається, що "на новооселеному місці на р.Бахмут росіян - торських і маяцьких мешканців - 36 чоловік, черкас Ізюмського полку - торян і маячан - 112 чоловік, донських козаків - 2 і ті зайшли для виварки солі. У тих мешканців 29 солеварних колодязів, 49 дворів, 49 хат, 11 комор і землянок⁵⁸. За

цими ж даними у 1702 р. на Бахмуті сіль виварювали в 170 казанах, з яких 140 належали козакам слобідських полків, а 30 - мешканцям південно-західних міст Росії⁵⁹.

У лютому 1704 р. надійшов указ Петра I ізюмському полковникові Ф.Шидловському про відписку промислів "на великого государя". Рішення уряду передати казні Бахмутські соляні промисли викликало протест з боку не лише місцевих, але й приїжджих солеварів. Під керівництвом солеварного отамана К.Булавіна взимку 1705-1706 рр. вони розорили промисли, що і послужило поштовхом до початку повстання донських козаків⁶⁰.

Зруйнування Бахмутських соляних промислів, а також повстання К.Булавіна, під час якого м. Бахмут було одним з важливих його опорних пунктів, сприяли розширенню Торських промислів і розвитку солеваріння в маєтках Шидловських, де у 1709 р. виварювали сіль на 10 сковородах. Але місцева ропа виявилася дуже низької концентрації і виварку солі незабаром було припинено⁶¹. На Торських промислах, навпаки, виробництво солі розширилося. У 1714 р. тут нараховувалося 234 сковороди, у 188 з них виварювали сіль торяни і маячани, а в останніх приїжджі солевари, у тому числі і ті, хто до зруйнування бахмутських заводів віддавав перевагу Бахмутським промислам, а також і бахмутчани, що переселилися на Тор. Солеваріння в Бахмуті відновилося в липні 1709 р. за вказівкою Петра I, який наприкінці травня, направляючись з Троїцької фортеці під Полтаву, ознайомився не тільки з містом, але й промислами та розпорядився відновити їх роботу. З того часу воно стало поступово розширюватися і в 1714 р. тут уже казенну сіль виварювали в 187 сковородах⁶².

У 1715 р. поряд з Бахмутськими казні були передані і Торські соляні промисли. На перших порах вони знаходилися у віданні Помісного приказу, а згодом були передані Соляному управлінню, що в 1725 р. перейменували в Головну соляну контору. У її віданні соляні промисли Донеччини знаходилися до кінця XVIII ст.

З переходом Бахмутських і Торських соляних промислів у відання казни уряд намагається розширити на них виробництво казенної солі. У 1718 р. Камер-колегія затвердила управляючим промислами С.Чиркова (до 1724 р.). Обстеживши стан промислів, 20 грудня 1718 р. він повідомляв колегію, що в Торі "варити казенним коштом сіль" не доцільно, тому що багато витрачається дров, від чого "лісам втрата велика". На Торі з однієї сковороди на добу одержували до 50 пудів солі, а на її виробництво витрачали до 12 возів дров. За рік промисли давали до 2000 карбованців прибутку. У Бахмуті за добу виварювали в середньому понад 100 пудів солі, а дров витрачали тільки 10 возів⁶³.

Для переконання в об'єктивності висновків Чиркова Колегія направила на промисли ландрата Київської губернії М.Вепрейського, доручивши йому разом з Чирковим провести пробні виварки солі на обох промислах і вказати який прибуток вони можуть давати⁶⁴.

Після приїзду на промисли Вепрейський разом з Чирковим провели пробні виварки солі і в рапорті, поданому до Камер-колегії від 12 січня 1720 р., повідомлялося, що в час приїзду до м. Тору місцеві мешканці виварювали сіль на багатьох сковородах. Проби було проведено тільки на трьох. За добу отримано від 20 до 30 пудів солі. Далі відзначалося, що в Торі сіль вариться тільки "у сухменное время", бо під час дощів опріснюються озера і сіль варити не вигідно⁶⁵.

У січні цього ж року Чирков виїхав до Співаківки для обстеження місцевих соляних заводів, "які були приховані". У Співаківці він також провів пробні виварки солі. У повідомленні колегії від 26 січня 1720 р. вказується, що співаківські соляні колодязі засипані і засмічені та прісною водою затоплені. Їх розчистили і провели пробні виварки солі. Під час проб з 26 лютого до 9 березня в середньому одержали з однієї сковороди по 16 пудів і 10 фунтів солі. Собівартість солі складала 8 копійок. У записці вказувалося також, що проби проводилися у "весняний час" і що побудовані взимку печі ще "не осохли", а коли виварювати сіль влітку, то може бути "проти зазначеного в двоє більше". У цій же записці Чирков і Вепрейський вимагали дозволу на розробку Співаківських соляних джерел⁶⁶.

Згідно з рішенням колегії від 16 травня 1720 р. їм було направлено "указ и велено ... вышеписанные Спываковские заводы размножить"⁶⁷. 12 липня 1720 р. Чирков направив до Камер-колегії листа, в якому зазначав, що соляна ропа в Торі гірша за співаківську і бахмутську і вимагав дозволу припинити виварку солі в Торі. 9 серпня колегія направляє Вепрейському і Чиркову відповідь, в якій зобов'язує їх відновити Співаківські заводи, а на Торських - сіль не виварювати до нових розпоряджень. Наявні в Торі солеварні сковороди й інший інвентар, придатний для виварки

солі, перевезти на Співаківські заводи. У Співаківку також пропонувалося переселити торських солеварів і робітних людей⁶⁸.

Однак Співаківські заводи не виправдали сподівань. Сіль виварювалася тут з великими перебоями. Чирков і Вепрейський не змогли налагодити виробництво солі в таких розмірах, щоб давати казні від Співаківських і Бахмутських промислів в рік 328 500 крб. прибутків⁶⁹. Залишений замість них керуючим промислами підполковник Н.Львов доповідав у 1726 р. колегії, що Співаківські промисли часто "за полою водою бездействуют", що вони не тільки не дають прибутків, але навіть не забезпечують утримання солеварів. У той же час торської солі не тільки виварюється більше, але й більші від неї прибутки⁷⁰. У зв'язку з цим у 1726 р. колегія направила на промисли стольника Л.Сенявіна з дорученням на місці розібратися у всьому, провести нові пробні виварки солі в Торі та в Співаківці, зробивши свої висновки, які з промислів утримувати на казенні кошти, а які віддати на відкуп.

Із рапорту Л.Сенявіна від 5 лютого 1728 р. видно, що після прибуття на промисли в жовтні 1726 р. він розпорядився провести пробні виварки солі. У Співаківці за добу було виварено 12 пудів солі на одній 5-аршинній сковороді, на що витрачено один сажень дров. В Торі на таких же сковородах і при такій же затраті дров виварили 32 пуда солі на одній зі сковорід, а на іншій - 39 пудів солі за добу. До того ж торська сіль виявилася якіснішою за співаківську. У зв'язку з цим Сенявін заборонив виварку солі на Співаківських промислах і дозволив виварювати сіль у Торі на 50 сковородах.. На думку Сенявіна, на Торі, як і в Бахмуті, вигідно було варити сіль "на казну", віддаючи сковороди в оренду по 1 крб. і 80 коп. за добу⁷¹. Таким чином, у жовтні 1726 р. відновилося солеваріння в Торі і було припинене солеваріння в Співаківці. Однак переселені до Співаківки солевари залишилися жити там до 1738 р., коли під час татарського набігу їхнє селище було зруйноване татарами⁷².

До 1732 р. Торські промисли, як і Бахмутські, знаходилися на казенному утриманні, але за своєю рентабельністю значно поступалися останнім. Якщо в Бахмуті, за повідомленнями воєводи С. Коріна, за добу виварювали до 120-130 пудів солі, то в Торі в "кращий час" одержували 40-45 пудів, а в основному - 30 і менше⁷³.

Імператорським указом від 21 грудня 1732 р. Торські і Бахмутські промисли віддавалися на відкуп московському купцеві Василю Озерову "с товарищи" (всього десятьом купцям) на 10 років на відкуп⁷⁴. Відкупщики зобов'язувалися щорічно вносити до казни 50000 крб. і половину чистого прибутку. У їхнє розпорядження передавалися всі будівлі, устаткування і робоча худоба. За ними закріплювалося право заготівлі дров у прилеглих казенних лісах, користування пасовищами і сінокосами. Компанії надавалося монопольне право продажу солі на Слобідській Україні. Правда, уряд оговорив ціну на сіль: за пуд бахмутської солі - 8 коп, торської - 11 коп⁷⁵. Контроль за передачею промислів відкупщикам був покладений на коменданта Бахмутської фортеці підполковника І. Спешнева. При передачі було складено "опис заводів", згідно з яким вартість будівель, інвентаря, робочої худоби оцінювалася в 16657 крб. 88,8 коп, а разом із сіллю, що знаходилася в коморах - 18386 крб. і 2,2 коп⁷⁶.

Оскільки відкупщики не внесли вчасно оговореної суми і не подали ніяких "порук", то промисли перейшли до їх рук лише з 1 травня 1733 р. Після десятилітнього терміну оренди вони зобов'язувалися повернути казні їх у такому ж стані, якими вони були на початок оренди. Зі свого боку Соляна контора зобов'язувалася забезпечити промисли робочими руками⁷⁷. Про стан промислів у період перебування їх на відкупі можна судити за кількістю вивареної на них солі за 1734-43 р. (табл.1). Вона свідчить, що в 1736-39 р. обсяг виробництва солі був значно нижчий, ніж в усі інші роки. Пояснюється це близькістю театру воєнних дій у роки російсько-турецької війни 1735-39 р., а також епідемією холери що поширилася тут в 1738-39 рр. внаслідок військових дій⁷⁹. З огляду на те, що, крім казенної солі, в ці роки на промислах виварювали сіль і "вільноварельщики", можна припустити, що загальна кількість солі добутої на промислах, була значно більша. Зі звернення відкупщиків до Соляної контори в 1736 р. видно, що в середньому за найм сковорід на Торських промислах у рік казна одержувала по 2 тис. крб.⁸⁰ Якщо врахувати, що за найм однієї сковороди за добу приїжджі солевари платили 1 крб. 80 коп., то в середньому за рік орендувалося більше тисячі сковорід, що при виварці 40 пудів солі на одній сковороді давало близько 40 тис. пудів солі додатково до казенного. Наявні відомості про найм сковорід за окремі роки в Бахмуті дозволяють стверджувати, що тут вільноварильницької солі виварювалося значно більше, ніж казенної (див. табл.2).

Таким чином, приїжджі солевари і місцеві жителі, наймаючи сковороди, виварювали за рік значно більше солі, ніж казна. Це зумовлювалося недостатком робочих рук, дров для виварки солі та рядом інших причин. Тому не дивно, що відкупщики, зіткнувшись з усіма цими труднощами, особливо під час російсько-турецької війни, у березні 1736 р. звернулися до Соляної контори із заявою про розрив контракту з казною, якщо вона не погодиться закрити солеваріння в Торі. Натомість вони вимагали розширити його в Бахмуті⁸¹. У зв'язку з цим Соляна контора доручила комендантові Бахмутської фортеці з'ясувати всі обставини і, якщо припинити виварку солі в Торі, чи погодяться відкупщики платити обцяну суму казні. Складена І.Спешневим на підставі обстеження доповідна записка для Соляної контори дає уявлення про промисли 30-х років XVIII ст. Ще більш чітко зображено стан промислів в доповідній записці Г.Юнкера імператриці, складеній наприкінці 1736 р. З цієї записки видно, що на Бахмутських заводах сіль виварювалася на 300 сковородах, і кожна з них давала за добу до 130 пудів солі⁸². У зв'язку з цим було прийнято рішення продовжувати виварку солі в Бахмуті, заклавши Торські і Співаківські промисли.

У 1737 р., після ознайомлення з доповідною запискою Юнкера, імператриця призначила його надвірним радником і відповідальним за стан Бахмутських і Торських соляних промислів. Оскільки він не був фахівцем у цій справі, то попросився у відрядження до Німеччини для вивчення стану місцевої соляної промисловості. У Німеччині він пробув до 1739 р., зібравши багатий матеріал про стан соляної промисловості в Європі, який зберігається в матеріалах архіву Сенату⁸³. Після повернення до Росії Юнкер вивчив ще стан соляних промислів у Старій Русі, а з 1741 р. разом з інженер-капітаном І.Мазовським приступив до перебудови Торських соляних промислів. Однак, через нестачу коштів, труднощі в забезпеченні промислів робочими руками перебудова просувалася дуже повільно. Незважаючи на вкладені казною в перебудову 10 000 крб., будівцтво нових вдосконалених варниць, істотно збільшити виробництво солі казні так і не вдалося. Варто зазначити, що значний вплив на розвиток промислів мала вільна доставка на ринки Слобідської України з 1758 р. маницької і ельтонської солі, а з 1773 р. - й кримської. Вільний продаж на Слобожанщині більш дешевої солі і змусив наприкінці 1782 р. уряд припинити солеваріння в Торі й Бахмуті. Азовська губернська канцелярія заборонила виварку солі, щоб "не спустошувати лісів". Канцелярія наказала заводські приміщення залишити "для запасних магазинів", а інвентар "зберігати до нового указу", робітних людей відпустити по домівках, худобу і сіль, що залишилася, розпродати, а виручені гроші передати на влаштування виведених із Криму греків⁸⁴.

Зазначені розпорядження Азовської губернської канцелярії свідчать, що закриття соляних заводів у Торі й у Бахмуті розглядалося як тимчасове явище. У лютому 1798 р. Соляна контора направляє губернаторові Слобідсько-Української губернії листа з дорученням направити до Бахмуту і Тору відповідальних людей для обстеження заводів і можливості поновлення їхньої роботи з використанням у печах кам'яного вугілля замість дров⁸⁵. У наступному році контора пропонує приватним особам узяти заводи на відкуп⁸⁶. Однак до кінця століття ці питання не були вирішені і заводи продовжували простоювати.

Таким чином, в організації соледобування і керівництві соляними промислами в Середньому Подонців'ї, в основному на території нинішнього Донбасу, можна виділити 3 періоди: з кінця XVI ст. до 60-х XVII ст. сіль із ропи Торських соляних озер виварювалася приїжджими солеварами (чумаками) у привезених із собою казанах і на дровах, добутих в найближчих до промислів лісах; з 60-х рр. XVII ст. і до початку XVIII ст. - частково казною і приїжджими солепромисловцями (чумаками); з початку XVIII ст. і до 1782 р. як Торські, так і Бахмутські промисли числилися в руках казни, але виварка солі на них велася в окремі періоди самою казною або відкупщиками, а також і вільноварильщиками, що орендували як у казни, так і у відкупщиків сковороди і виварювали сіль не тільки для власних потреб, але й для реалізації на ринку.

РОЗДІЛ II

ТЕХНІКА І ТЕХНОЛОГІЯ ТА ОБСЯГИ ВИВАРКИ СОЛІ

Питання розвитку техніки і технології виробництва солі в Торі і Бахмуті дозволяють розкрити характер виробництва. Необхідність їхнього вивчення диктується також відсутністю єдиної думки про розвиток техніки і технології солеваріння в Східній Європі, у тому числі й в Україні, в історико-економічній літературі. М.І. Павленко й К.І. Заозерська, вивчаючи проблему на матеріалах Росії, прийшли до висновку, що техніка й організація соляного виробництва протягом трьох сторіч (XVI-XVIII ст.) залишалися без змін¹. Дещо інший погляд, за матеріалами соляних промислів Старої Русі, висловив Т.С. Рабінович. Він відзначав, що хоча "зміни в техніці були незначними", але "організація процесу солеваріння з 30-х років XVII ст. по 30-і рр. XVIII ст. істотно змінилася"². Тому дослідження цього питання за матеріалами Торських і Бахмутських соляних промислів має важливе значення, оскільки джерела, що зберегли відомості про стан техніки і технології на місцевих соляних заводах, збереглися порівняно краще, ніж по інших промислах.

У розвитку техніки і технології виварки солі в Торі і Бахмуті джерела дозволяють виділити два основних етапи: перший - з кінця XVI до початку XVIII ст., коли приїжджі чумаки, а з 60-х рр. XVII ст. і казна виварювали сіль у невеликих казанах; другий - з початку XVIII ст. і до 1782 р., коли солеварні заводи на Торі і в Бахмуті перетворилися у казену мануфактуру і на них виварювали сіль у великих сковородах - чренах. Але на кожному з цих етапів, крім своїх особливостей, наявні й спільні тенденції. Для першого вони були зумовлені в переважній більшості сезонною виваркою солі у встановлених біля соляних озер під відкритим небом привезених із собою казанах, для другого - зведенням постійних соляних варниць і їх реконструкцією з урахуванням тогочасних європейських технологій на початку 40-х рр. XVIII ст.

Початковий етап стану техніки й технології виварки солі на Торі розкриває звернення до московського царя валуйчанина Поминки Котельникова 1625 р. З нього випливає, що приїжджі солевари виварювали сіль в привезених з собою казанах і на дровах, якими вони запасалися по дорозі на промисли в найближчих лісах, здебільшого в Маяцькому та Теплинському. З більш пізніх джерел витікає, що "солепромисловці" приїжджали на промисли з "робітними людьми", якими могли бути безтяглі односельчани, які на певних умовах виварювали з більш заможними селянами сіль для власних потреб або й наймані робітники. Розташовувалися вони біля озер, огорожуючись возами, щоб захиститися від набігів "воинских людей". Привезені з собою казани вони встановлювали над вкопаними в землі ямами. Казани заповнювали ропою, яка в процесі кипіння протягом доби випаровувала і давала до 10-12 пудів солі. Наваривши до 60 пудів солі, вони поверталися додому.

Складений Ст. Тітовим наприкінці 1665 р. опис заводів дає можливість відтворити більш детальну картину стану техніки і технології солеваріння на Торі на початковому етапі розвитку казенних промислів. У ньому вказується: "На Торських озерах для виварки солі казною збудовані три курені з очищених колод, покритих луб'ям. У довжину ті курені 46 сажнів, у ширину - по 3 сажні. В тих куренях 15 печей худих, 25 печей добрих, а в тих печах вмазані 20 казанів, 20 казанів з печей вийняті. І всі ті казани худі, у багатьох місцях погоріли і починені... У тих куренях 40 корит великих і малих, стільки ж і садівниць, козубів з кори дерев, якими з казанів сіль вибирають, 4 цеберки, 2 черпала... На Торських же озерах побудовані дві комори з соснового лісу, покриті луб'ям, у них зберігають казенну сіль. Перша комора в довжину 3,5 сажня, завширшки - 1,5 сажня. Інша комора в довжину 3 сажня, в ширину 1,5-сажня. Третя комора, у якій також зберігалася казенна сіль "ослонена" дубовим тином і покрита луб'ям, а за розповіддю С.Перцова та комора усердського "черкашеніна Алешки Малишенка". Також в описі відзначається, що біля озер побудовані курені, у яких улаштовані казани і варять у них сіль різних міст черкаси: міста Цареборисова, Чугуєва, салтовські, новооскольські, усердські, землянські, зміївські, охтирські, колонтаївські, котельвінські, брянські, богацькі, боровенські, олешенські, полтавські, руземські, зінківські, груньські в 323 казанах³. У цих казанах варили сіль 647 хазяїв і їхніх робітних людей. Крім того, 95 казанів - "порожніх" і при них не було ні хазяїв, ні робітних людей. Про них отаман Іван Ольховий ("з черкас") повідомляв, що "хазяї і робітні люди від тих казанів роз'їхалися по домівках". Він також указував, що влітку приїжджають на

Торські озера "для соляного варення из черты й украинных, из черкасских городов людей тысяч по 10 и больше и варят соль... как кого доволь возьмет - недели по две и по три, а указа государева никакого у них нет. И в государеву казну пошлин не платят..."⁴.

Таким чином, після побудови казенних варниць на Торі і при наявності тут постійної охорони (стрільців) приватне солеваріння ще більше розширилося. Якщо спочатку приїжджі солевари варили сіль у привезених із собою казанах під відкритим небом, то в 60-х рр. вони будують, як і казна, курені, у яких варять постійно сіль, залишаючи біля варниць для їх охорони своїх робітних людей.

Однак технологія виробництва солі в порівнянні з попереднім періодом зазнала порівняно мало змін. У куренях звичайно викопували в землі ями, стінки яких оббивали кіллям і вимазували глиною. Вони і виконували функції печей, над якими встановлювалися казани. Казани наповнювалися соляною ропою ("солонною водою") з озер. Паливом для виварки солі служили дрова, якими запасалися солевари по дорозі на промисли, а казна відправляла робітних людей для їх заготівлі до Маяцького або Теплинського лісу. У залежності від погоди і якості дров випарка одного казана солі тривала протягом 1-1,5 доби. Кожен казан давав 10 -12 пудів солі⁵. З огляду на, що кожен із солеварів міг навантажити на двокінну підводу до 60 пудів солі⁶, можна припустити, що за літо на промислах у 60-70-х рр. XVII ст. вироблялося до 600 тис. пудів солі⁷.

Напади татар, зловживання торських приказних людей, низька концентрація ропи в соляних озерах, що найбільше опріснювалися навесні, спонукали солеварів до пошуків нових джерел. У переважній більшості, як зазначалося вище, пошуки велися на лівому, більш захищеному від нападів татар, боці Сіверського Дінця. Правда, з 1683 р. розпочалася виварка солі і на р. Бахмут - правому допливі Сіверського Дінця. Оскільки ропи місцевих джерел виявилася за концентрацією солі в два рази кращою, ніж в Торських соляних озерах (співвідношення води до солі складало 7:2 проти 14:1 на Торі), то на початку XVIII ст. центр солеваріння з Тору перемістився на р. Бахмут (нині м.Артемівськ Донецької обл.)⁸.

У 1702 р. для захисту промислів від набігів татар козаки Ізюмського полку, торські і маяцькі жителі, побудували острог. За описом 1703 р. у Бахмуті варили сіль у 170 сковородах, крім торян і маячан були і два донських козаки. Ропу вони черпали з 29 виритих на берегах р. Бахмут колодязів⁹. У переддень повстання під керівництвом К.Булавіна в Бахмуті виварювали сіль уже на 500 і більше сковородах¹⁰. При цьому деякі із солепромисловців працювали на 2-3 сковородах¹¹, що свідчить про перехід у виварці солі від казанів до сковорід (чренів).

Суперечки між донськими та слобідськими козаками за Бахмутські промисли послужили причиною того, що Петро I у жовтні 1704 р. видав указ про їх відписку на казну¹². У знак протесту донські козаки на чолі з солеварним отаманом К.Булавіним взимку 1705-1706 р. зруйнували солеварні на Бахмуті.

Перехід в руки казни Бахмутських промислів і їхнє зруйнування булавінцями сприяли розширенню Торських і Співаківських соляних заводів. На останніх взимку 1709 р. варили сіль в 10 сковородах. Але ропи співаківських промислів була низької концентрації і виварка солі тут незабаром була припинена¹³. На Торських же промислах за доповідною запискою графа Апраксіна, якому в 1714 р. уряд доручив обстежити всі промисли з метою визначення перспективи їхньої подальшої експлуатації, було 234 сковороди, у тому числі й "вийнятих з печей". В основному в них варили сіль "на себе своїми сковородами торські і маяцькі жителі та інші промисловці", з яких брали в казну десяту бочку солі¹⁴. До Тору навіть переселилася і частина солеварів із зруйнованого Бахмута¹⁵. Відновлення солеваріння в Бахмуті казною розпочалося за указом Петра I у 1709 р. 4 липня цього року сіль варили тут лише на одній сковороді, а під кінець року вже на - 25, у 1714 р. - на 187 сковородах¹⁶.

Джерела скупо описують процес виварки солі на початку XVIII ст. За розпорядженням у 1712 р. Адміралтейства, у віданні якого знаходилися промисли, бахмутському комендантові князеві Мосальському наказали побудувати солеварні сараї на обох берегах р.Бахмут у два ряди по 100 сковорід і довести їх кількість, на випадок приїзду вільноварильщиків до 30017, можна дійти висновку, що на той час варниці представляли великі сараї. У них розміщалися кілька десятків печей, що були заглиблені в землю і будувалися в основному з дикого каменю. Над піччю підвішувалися на гаках, прикріплених до балок варниць, великі сковороди (чрени), що мали прямокутну форму. Сковороди доставлялися з Єльця в готовому виді, а на промислах здійснювали лише їх поточний

ремонт. Для цього було запропоновано через кожних півроку виряджати з Єльця по 16 ковалів, у тому числі 4 майстрів¹⁸.

Джерела не дають можливості визначити величину сковорід, що використовувалися в той час на промислах. Оскільки вони доставлялися готовими, можна лише допускати, що вони не відрізнялися від сковорід, які застосовувалися на інших промислах Росії. Так, сковороди, що експлуатувалися на північних і уральських промислах мали чотирикутну форму, в довжину досягали 2,5 сажнів, а в ширину - 2 сажні¹⁹. Ця думка також підтверджується зіставленням кількості вивареної солі. Так, на Ленденських промислах Тотемського повіту на початку XVIII ст. кожна сковорода за одну виварку давала 60 пудів солі²⁰. У Бахмуті знімали влітку по 9-10, в іншу пору року по 7-8 бочок солі, тобто 110 -120 пудів солі. У Торі, де концентрація ропи була вдвічі нижчою, сковорода за добу давала 2-3, а влітку до 5 бочок (55 пудів солі). Це також дає можливість допускати, що в Торі за добу виварювали одну сковороду, а в Бахмуті - дві²¹.

Ропу в Бахмуті, як уже відзначалося, черпали з виритих по берегах ріки колодязів, у Торі - із соляних озер. Колодязі були дрібні, їх стінки нічим не укріплялися, тому під час весняних паводків і осінніх дощів якість ропи погіршувалася як в Торі, так і в Бахмуті. На якості ропи позначався також і підйом води в ріці, у зв'язку з будівництвом млинових гребель.

Найбільше від вод талих снігів і дощів страждали Торські соляні озера. Через те сюди для солеваріння чумаки приїжджали найбільше в червні та на початку липня, у вересні - та на початку жовтня, коли під сонячними променями йшло випарування води в соляних озерах і зростала концентрація ропи. Це зменшувало кількість дров, котрими вони запасалися по дорозі на промисли як для власних потреб, так і для казни. Остання брала з них 2,5 крб. за добову оренду сковороди, 5 алтинів проїзного мита, 6 денег за оформлення паспортів і 8 денег давали піддячому за оформлення документів. До того ж, як зазначав у своїх доповідних адмірал Апраксін, комендант Бахмутської фортеці С.Чирков "чинил подложные откупы, брал взятки с откупщиков Маяцкой и Изюмской бударной пристаней, присваивал соль и даже варил вино"²². На зловживання місцевої влади в 30-х рр. вказував і Юнкер. Він зазначав, що без подарунків важко було орендувати сковороду та отримати паспорт на вивіз солі. Завдяки таким подарункам місцевий воєвода на рік продавав до 1000 "голов", подарованого цукру²³.

Для виварки солі використовувалися дрова. На казенних заводах їхня заготівля і доставка велася приписаними до заводів селянами. Оскільки вони не завжди були в достатній кількості забезпечені худобою, заводські контори стали утримувати певну кількість робочої худоби. Приїжджі солевари самі забезпечували себе дровами і навіть частину дров у вигляді приїжджого мита зобов'язані були поставляти і для казенного солеваріння, крім плати грішми за оренду сковорід²⁴. Зустрічаються випадки, коли приїжджі солевари у XVIII ст. користувалися й казенними дровами.

У 20-х роках XVIII ст. були зроблені спроби використовувати виявлене уже на той час кам'яне вугілля для виварки солі. Однак через непристосованість печей вони не увінчалися успіхом²⁵. Правда, кам'яне вугілля частково використовували в кузнях. В основному в ковальських роботах використовувалося деревне вугілля, що заготовлялося приписними селянами.

Для збереження солі на промислах згадуються комори ("магазини"). Вони були улаштовані дуже примітивно і часто сіль підмочувалася дощовою водою, засмічувалася, що погіршувало її якість. Крім того, комори будувалися невеликими і звичайно не могли вмістити усієї вивареної солі.

Примітивна техніка і технологія виробництва солі, що поступалася навіть її стану на інших промислах Росії, гальмувала подальше розширення казенного солеваріння, а хабарництво і зловживання місцевих воєвод та заводської адміністрації перешкождали приїздові вільноварильщиків, що в остаточному підсумку позначалося на обсягах виварки солі на Торі і в Бахмуті особливо в 20-х - 30-х рр. XVIII ст.

Тим часом ріст населення на півдні Росії, Лівобережній Україні, особливо інтенсивне заселення Слобожанщини, збільшували попит на сіль, а в період воєн з Туреччиною і Кримом, коли припинялася доставка кримської солі, породжували недостачу цього продукту. За підрахунками, зробленими наприкінці 30-х років потреба в солі "провінцій між Дніпром і Доном" складала до 2 млн. пудів²⁶.

Труднощі з забезпеченням сіллю розквартированої на півдні армії під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. спонукали царський уряд доручити командувачеві армією фельдмаршалові

Мініху оглянути Бахмутські та Торські промисли, установити причини їхньої нестабільної роботи. Це завдання Мініх передоручив Г.Ф.Юнкеру, що був прикомандирований до ставки для ведення журналу військових дій. Член Петербурзької Академії наук Г.Ф. Юнкер склав опис усіх соляних заводів регіону, який вперше повністю публікується в додатках²⁷.

В описі поруч з переліком причин, що гальмували розвиток промислів, пропонувалися й заходи, спрямовані на поліпшення їхнього стану. У ньому вказувалося, що "Бахмутські заводи найкращі". На них варили сіль у 300 сковородах. У кожній за добу виварювали до 130 пудів солі. Ропу черпали з трьох колодязів. Виварка солі в основному здійснювалася приватними "промисловцями", що наймали сковороду на 2-3 тижні, платячи за кожну добу по 6 карбованців. У Торі, де ропу черпали із соляних озер, орендна платня складала 4 крб., але через недостачу дров "цей завод досить підупав". Згадується також і Співаківський завод, на якому в 1720 -1726 рр. виварювали сіль і брали за оренду сковороди 2 крб., але й цей завод так само "підупав" і ніхто не хоче орендувати сковорід²⁸.

Ознайомившись з описом, імператриця 33 липня 1737 р. призначила Г. Юнкера надвірним радником і наглядачем Бахмутських і Торських соляних заводів²⁹. У вересні цього ж року Юнкер відправився до Німеччини для ознайомлення із соляним виробництвом, де він пробув до квітня 1740 р., витративши на це 4753 крб. державних коштів³⁰. Повертаючись з Німеччини, у м.Фрайбурзі Юнкер зустрів групу російських студентів, що навчалися за кордоном, серед яких був і М. В. Ломоносов. З М.В.Ломоносовим Юнкер був знайомий, мабуть, і раніше по Академії наук. Для новоявленого "фахівця із соляних справ", як справедливо відзначав В. Данилевський, М. Ломоносов, що знав з юних років соляну справу, був просто знахідкою³¹. Його послугами Юнкер користувався, фактично, до самої смерті в 1746 р. Саме, як результат такої допомоги ученим Юнкерові в перекладах на російську мову багатьох рапортів і екстрактів із соляної справи, пояснюють дослідники появу доповідної записки Соляному комісаріатові в 1741 р. М. Ломоносова³², вперше опублікованої в 1828 р.³³

У ній вказані наступні "головні причини", що гальмували розвиток солеваріння в Бахмуті та Торі:

- 1/ досить поганий стан будівель;
- 2/ нестача дров для виварки солі;
- 3/ надто примітивне (вручну) заповнення сковорід ропою, через що постійно недостає робочих рук;
- 4/ низька якість солі;
- 5/грубість, нецтво і всілякі зловживання, що чиняться приїжджим солеварам адміністрацією;
- 6/ поганий стан доріг і мостів, що вели на промисли;
- 7/ постійна загроза нападів татар³⁴.

Наявні в цій записці пояснення до перелічених причин нерегулярної роботи промислів значно розширюють уявлення про стан техніки і технології виробництва солі в 30-х роках XVIII ст. У них відзначається, що: 1/ колодязі настільки примітивно збудовані й укріплені, що як дощова, так і підземна вода надходить до них, знижуючи якість ропи; при тому черпання ропи з колодязів до сковорід відбувається таким примітивним і важким способом - людськими руками, що при незначній виварці солі на нього витрачається на рік понад 20000 крб.; 2/ солеварням притаманні численні недоліки і пороки, зокрема печі влаштовані настільки примітивно, що на виварку в Бахмуті 50 пудів солі витрачається до 2 куб. сажні дров, а в Торі ще більше; до солі потрапляє сміття, що заноситься вітром, а солеvari страждають від тяжких умов праці; 3/ магазини як від непогоди, так і від вогню не забезпечені, до того надто малі, від чого сіль, що в них зберігається піддається повсякчасній небезпеці, до того ж необхідна кількість солі про запас поміститися в них не може; 4/ також не в кращому стані й кузні, оскільки горни і міхи влаштовані погано, до того ж немає необхідної кількості інструментів, а старі часто ще й ні до чого не придатні³⁵.

Юнкером був запропонований план перебудови заводів і удосконалення технології виробництва солі. Основна увага приділялася в ньому Торським промислам, що за час десятилітньої оренди компанією відкупщиків дуже занепали. Обумовлювалось це і тим, що їх легше було забезпечити дровами. Пропонувалося в Торі побудувати нові удосконалені варниці, спочатку на 72, але потім зупинилися на 48 сковородах і виварювати в них до 1290240 пудів солі на рік³⁶. Це дозволило б довести виробництво солі на Торських і Бахмутських заводах до 2 млн. пудів на рік, щоб задовільнити потреби населення провінцій між Дніпром і Доном у цьому важливому продукті.

Бахмутські заводи, з метою забезпечення їх дровами планувалося перенести на берег Сіверського Дінця, по якому передбачалося сплавити ліс, а ропу з Бахмута доставляти по трубопроводу. Труби сподівалися виготовити з чавуну, виплавленого з місцевих руд, виявлених уже до цього часу в районі Дінця, трохи вище передбачуваного будівництва соляних варниць, та у верхів'ях Міуса³⁷. На перебудову Торських заводів Юнкер вимагав 60000 крб., розраховуючи, що вони окупляться протягом року їхньої роботи³⁸.

У червні 1741р. у Бахмутській заводській конторі Юнкерові видали 10000 крб., з яких 6000 він витратив на будівництво двох варниць і комор для збереження солі, а 3500 - на закупівлю і доставку заліза з Тульських заводів для виготовлення сковорід та необхідного інструменту³⁹. До осені 1742 р., не припиняючи виварювати сіль на 15 старих сковородах, під наглядом капітан-інженера І.Мазовського були побудовані дві нові варниці по 6 сковорід у кожній і 2 комори для збереження солі, а також приміщення ще для двох варниць і завезене необхідне для них устаткування⁴⁰.

Відновити вид варниць, побудованих у Торі на початку 40-х рр. дозволяє опис Торських соляних заводів академіка Й. А. Гільденштедта, складений під час його перебування наприкінці літа 1774 р. в м. Торі, як керівника експедиції Санкт-Петербурзької академії наук, яка з метою вивчення півдня Росії в 1773-1774 рр. перебувала й на Україні. Оскільки Й.Гільденштедт описав не тільки "нові", побудовані за два роки до його приїзду "по бахмутському маниру", але й старі "отслужившие" більше 30 років, так звані "юнкерские варниці", то це дає можливість відтворити не тільки обидва типи торських варниць, а заодно і бахмутських, співставивши їх з торськими початку 40-х років, тобто юнкерськими.

Соляна варниця початку 40-х років мала близько 50 м у довжину і 5 м у ширину. Висота її стін складала близько 2,5 м, а висота даху понад 4 м. В одній з подовжніх стін знаходилися троє дверей звичайних розмірів. Одні двері - по середині, а двоє - по боках на однаковій відстані від середніх дверей і від кутів будівлі. Між дверима в стінах було прорубано по два вікна і по одному між крайніми дверима та кутом варниці, всього шість вікон. У стіні між кожними двома вікнами на висоті близько 1,8 м знаходилися горизонтальні отвори близько 3 м у довжину і 15 см у ширину. У протилежній стіні були зроблені такі ж вертикальні отвори. В разі потреби вони закривалися дошками. Такої ж величини отвори знаходилися і в поперечних стінах варниць. Проти кожних дверей уздовж подовжньої глухої стіни варниці стояли три кам'яні печі. По напрямку ширини варниці вони мали більше 3 м у довжину і по напрямку довжини більше 1,8 м у ширину. Внизу печі при кожному подовжньому боці знаходилися по дві труби, на відстані 1,2 м одна від одної. Над піччю всі чотири труби з'єднувалися в одну, що йшла до даху. Проти кожних двох труб була влаштована топка, заглиблена в землю на 0,9 м. Площа топки відповідала розмірам сковороди (4,5 кв.м), влаштованої над нею. Для завантаження дров у топці знаходився отвір приблизно в 0,9 кв. м, розташований проти отвору печі і закривався залізними дверцятами. Під дверцятами топки знаходився зольник, відділений від топки цегляними ґратами. Боки топки доверху були закруглені і щільно прилягали до сковороди. Щоб не втрачався жар, усі щілини з боків сковороди замазувалися⁴¹.

Сковороди в цей період виготовлялися на місці з листового заліза, яке доставлялося з Тули. Площа сковороди складала 4,5 м, глибина - понад 0,3 м.⁴² На виготовлення однієї сковороди на підставі звітів Бахмутського заводу за 1754-1763 рр. витрачали від 59 до 91 дощок заліза вагою від 45 до 57 пудів⁴³. Так у 1761 р. ковалеві Ф. Скорину видали на виготовлення нової сковороди 78,5 дощок заліза, вагою в 51 пуд 20 фунтів і 6 пудів цвяхів⁴⁴.

Щоб сковорода не лягала усією вагою на топку, її підвішували на 9 гаках, прикріплених до дна сковороди і до поперечних балок варниці. У 90 см над сковородою розташовувалася виготовлена з тонких дощок труба, що, поступово звужуючись, піднімалася на 60 см над дахом варниці. Отвір труби прикривався маленьким дашком. По трубі з варниці виводилася пара, що утворювалася в процесі виварки солі. Таким чином, у нових варницях солевари були захищені від вдихання диму і удушливих ропних випарів. Не піддавалися вони й загрози протягів, тому що двері і вікна, у разі потреби, завжди можна було закрити.

Коло кожної сковороди, біля подовжніх стін варниці, ставилися ящики понад 4 м в довжину і 0,9 м в глибину, що поступово звужувалися до дна. По- середині дна ящика знаходився отвір для стоку води. Вони служили для зсипання солі після виварки і називалися садівницями. Зібрана зі сковороди сіль знаходилася в них протягом 12 годин в Бахмуті (24 - в Торі) поки на сковороді випарювалася

нова. За цей час залишки корінної ропи (баби) поступово стікали в поставлену під садівницею бочку - старушницю⁴⁵. За оцінкою Гільденштедта варниці Юнкера були влаштовані "відмінно" і пристосовані для виварки солі в будь-яку пору року. Вони значно перевершували не тільки бахмутські, але й варниці на інших промислах Росії. Печі в "новоманерних" варницях були збудовані, з врахуванням усього можливого для збереження дров⁴⁶.

Проведені у вересні-грудні 1744 р. пробні виварки солі показали, що в "сковороді за добу виварювалось до 87 пудів солі, а 50 ніколи не бувало". На виварення однієї сковороди витрачали близько 1,5 сажня дров, у середньому на 100 пудів солі - понад 2 сажні⁴⁷.

У звітах Юнкера також указувалося, що за умови завчасної заготівлі та бережливого витрачання дров солеварами, їх витрати можна скоротити ще більше.

Для забезпечення варниць ропою на лівому березі річки Колонтаївки між Червоним і Старомайданним озерами пробурили п'ять колодязів. Перший - Новозапретний, верхній за течією річки, мав понад 3,5 м у глибину. З нього ропа фонтаном піднімалася по трубі ("до 40 футів"), а потім чотирма попеременно змінюваними працівниками зливався в трубу, що закінчувалася у другому Мазоновому колодязі (завглибшки в 2, 7 м), розташованому більш ніж на 2 м вище Новозапретного. На одній висоті з Мазоновим колодязем знаходилися два менших без назви. Один з них знаходився на відстані близько 28, другий - 33 кроків від Мазонового. Їхня глибина складала до 6 м, а отвір до 90 кв. см. З цих колодязів, як і Мазонового, ропа по трубах самопливом надходила до п'ятого - головного колодязя, що знаходився на відстані 140 кроків від Новозапретного. Його глибина складала біля 6 м, а отвір біля 3 кв.м. Він був розташований нижче отвору Мазонового, але вище отвору Новозапретного. У ньому ропа із усіх колодязів змішувалася і була за концентрацією вищою, ніж у Новозапретному. З головного колодязя ропа піднімалася по 4-х або 6-ти дюймових трубах за допомогою водокачки (звичайного горизонтального колеса з двома шестернями, що приводилося у рух 8 волами або кіньми) в невеликий критий басейн.

Басейн мав близько 4,5 м у довжину, більш 0,9 м у ширину і 0,9 м у глибину. Він був піднятий понад 4,5 м над землею і по трубах з нього ропа самопливом надходила до іншого басейну, розташованого у 150 кроках на південний захід від першого, на правому березі Колонтаївки. Він також був накритий дахом і піднятий над землею на висоту близько 0,6 м. За розмірами він перевершував перший (близько 4,5 м у довжину, 2,4 м - в ширину, і близько 0,5 м в глибину). З цього басейну по трубах ропа надходила до солеварень на сковороди⁴⁸.

Поруч з солеварнями знаходилися два соляні магазини (комори): один 21,5 м в довжину, близько 10 м у ширину; другий - відповідно 21 і близько 4,5 м. Поруч із сіллю в них знаходилися ваги, гирі, мірки, а також інший інструмент⁴⁹. Поблизу варниць розташовувалася кузня "плетена і крита луб'ям". Довжина її складала понад 42 м, ширина - близько 9 м. У ній знаходилося 7 горнів та інший інструмент⁵⁰.

Далі в описі вказується "плетеної" сарай для вугілля, який в довжину складав близько 24 м і в ширину близько 9 м. У ньому знаходився інструмент і сковорідне залізо. За описом 1767 р. серед інструменту згадуються: бур для свердління каміння понад 9 м завдовжки, 14 інших бурів "у тому числі й два великих, для свердління колодязів" (вагою по 2 пуди 30 фунтів), інші маленькі для свердління насосних дерев'яних труб⁵¹.

Також при Торському заводі знаходився "воловий двір", що складався з двох хлівів (один близько 32,5 м у довжину і 6,5 м - в ширину, другий - відповідно - 21,5 і 6,5 м. Обидва хліви були "плетені" та покриті очеретом і соломою⁵². У 1767 р. при варницях нараховувалося 36 волів⁵³.

Поруч із двором знаходилася зрубна хата, при якій був прикомірок для збереження інструменту та запасних частин. Згідно з описом 1767 р. в ньому знаходилося 5 вилитих з чавуну двоколінчатих валиків, труби з листового заліза, труби, "колінчаті насосні", дерев'яні труби⁵⁴.

В описах середини XVIII ст. указуються також три цегляних сараї. Один з випалювальною піччю, у якій протягом червня 1753 р. виготовили 2400 цеглин "середньої руки" і 4200 цеглин "меншої руки"⁵⁵.

Згадуються також "пильна" і "молотова" машини, що приводилися в рух за допомогою води. Остання призначалася для ковки заліза і виготовлення сковорід⁵⁶. Передбачалося для підвищення концентрації ропи побудувати і градирню.

У меншій мірі перебудова торкнулася Бахмутського заводу. Тут, насамперед, були частково удосконалені печі, у яких перед попередніми наполовину менше витрачалося дров. Це дозволило скоротити на одну третину кількість робітних людей, зайнятих на їх заготівлі і доставці. За добу на одній сковороді виварювали до 150-170 пудів солі, витрачаючи від 1 до 2,5 сажнів дров⁵⁷. Ропа на сковороди подавалася з двох колодязів, за допомогою "наливної машини", продуктивність якої досягала до 74800 цеберок на добу⁵⁸.

Для виготовлення сковорід на р. Бахмуті улаштували "молотову машину"⁵⁹. Тут також знаходився цегельний "завод", лісопильня, водяний і вітряний млини⁶⁰. Перелічені вище нововведення дають можливість стверджувати, що в 40-х роках XVIII ст. Торські та Бахмутські соляні заводи перетворилися в справжні казенні мануфактури.

Велика увага в ході перебудови приділялася забезпеченню заводів паливом. Винищення лісу у відведених для заводів місцях (від м. Ізюма до р. Айдар в заплаві Сіверського Дінця), гостро ставило питання про забезпечення соляних заводів паливом. Крім заготівлі дров робітними людьми, адміністрація заводів стала купувати їх у місцевих селян.

У середині XVIII ст. селяни також забезпечували заводські кузні деревним вугіллям. Однак купівля дров і вугілля у приватних осіб за високими цінами, зменшувала казенні доходи від солеваріння. У зв'язку з тим було прийняте рішення про знос млинарських гребель на Сіверському Дінці від гирла р. Оскол до р. Тор (Казенного Торця), розчистку русла р. Тор, щоб можна було вільно сплавляти по воді ліс. За розпорядженням Юнкера розпочали також прокладати канал від р. Тор до соляних варниць, щоб доставляти водою дрова прямо до солеварень. За підрахунками Юнкера це зменшило б витрати на купівлю дров (на одному кубічному сажні з 75 до 55-60 коп)⁶¹.

Однак роботи зі спорудженням каналу довелося припинити, тому що це загрожувало затопленням заводів під час весняних паводків. Крім того, було зобов'язано адміністрацію промислів на місці вирубаного лісу постійно вести посадку нового.

Труднощі в забезпеченні заводів паливом привели до нових спроб виварювати сіль на кам'яному вугіллі. Але ні в 40-х, ні в 60-х роках XVIII ст. через непристосованість печей ці спроби не дали бажаних результатів. Незважаючи на труднощі в забезпеченні заводів паливом, робітними людьми джерела свідчать, що в 40-х роках обидва заводи протягом року виварювали разом близько 1 млн. пудів солі. Так, у 1745 р. у Торі виварили 15276 пудів, у Бахмуті 414819 пудів і 15 фунтів казенної солі. За оренду сковорід вільноварильщикам адміністрація промислів отримувала до 38000 крб.⁶² Якщо врахувати, що за оренду однієї сковороди в Бахмуті платили за добу 10 крб., а в Торі - 5, то виходить, що на орендованих сковородах "вільноварильщики" виварювали протягом року не менше 746160 пудів солі (з розрахунку 120 пудів у Бахмуті і до 60 в Торі за добу). Разом з казенною це склало б 1176245 пудів. Відомості про обсяги виварки казною солі в Торі та Бахмуті протягом XVIII ст. подаються в додатках (табл.1).

Однак, ні збільшення виробництва солі, ні позитивні відгуки численних комісій про роботу нових варниць не змогли переконати Соляну контору виділити гроші на завершення перебудови соляних заводів. Більше того, улітку 1744 р., був підвищений у званні і переведений на нове місце служби Ілля Мазовський, без якого Юнкер, як свідчить його звернення до Сенату, не міг "продовжувати перебудову"⁶³. Його стали звинувачувати в марнотратстві державних грошей і зажадали звіту перед Сенатом. Наприкінці 1745 р. він приїхав до Петербурга і звернувся до президента Академії наук із проханням виділити йому в допомогу для перекладу підготовленої доповіді М.В.Ломоносова і геодезиста або "креслярської справи учня" для виготовлення "деяких планів"⁶⁴.

Розглянувши прохання Г. Юнкера, президент погодився виділити йому в помічники лише перекладача І. Голубцова⁶⁵. Однак незабаром Юнкер помер і всі роботи по перебудові донецьких соляних промислів були припинені.

Академік Й. Гідьденштедт, оглянувши майже через 30 років варниці Юнкера, визнав що вони загалом були "влаштовані відмінно". В той же час указував і на їх недоліки:

1) машина для черпання ропи була встановлена не на найнижчому місці - не біля Новозапретного колодязя, у який по трубах самопливом могла поступати ропа з інших колодязів. Це дозволило б позбутися 8 зайвих працівників для черпання ропи, яким щодня кожному виплачували по 5 коп;

2) варниці знаходилися далеко від колодязів (більше, ніж на 300 м). У зв'язку з цим потрібно було багато труб для подачі ропи, що значно збільшувало витрати на їхнє виготовлення і прокладку⁶⁶.

До кінця 50-х років XVIII ст. побудовані на початку 40-х років у Торі печі приходять у непридатність. Заводська контора, з метою економії коштів, розпорядилася перебудувати їх "по бахмутському маниру" з "дикого каменя"⁶⁷. Камінь, як основний будівельний матеріал для печей, використовували під час перебудови варниць у Бахмуті на початку 60-х років і в Торі - на початку 70-х років⁶⁸. При цьому в Бахмуті новопобудовані 5 варниць мали по 10 печей, у той час як у 3 старих було лише по три печі - всього 59 печей і сковорід⁶⁹. У Торі, як і раніше, функціонувало дві варниці. У кожній з них було влаштовано по 6 печей.

Описані Гільденштедтом торські варниці дають можливість відтворити стан техніки і технології солеваріння в Торі і Бахмуті в другій половині XVIII ст. Збудовані в 60-х рр. соляні варниці в Торі мали близько 40 м у довжину і понад 8,5 м у ширину. Одна подовжня стіна в них була відсутня і замість неї стояло кілька стовпів. Інші три стіни були суцільними. Висота стін складала близько 2,5 м, а висота даху - біля 3 м. У торцях даху знаходилися прорізи приблизно 0,4 м у ширину для виходу диму і пари. В середині варниці, уздовж подовжньої стіни розташовувалися 6 круглих печей, діаметром понад 4 м.

Вони знаходилися одна від одної на відстані троха більше 2 м. Уздовж подовжньої відкритої стіни проти кожної печі знаходилися ями, верхня частина отвору яких складала більше 3 кв.м, близько 1,8 м завглибшки. У яму відкривалися дверцята печей, під якими знаходився зольник. Ґрати над зольником були виготовлені з цегли. Висота печі досягала 1,5 м, але над долівкою варниці вона виступала приблизно на 45 см, решта була заглиблена в землю. Над піччю підвішувалася до поперечних балок варниці сковорода. Тому дим і полум'я навколо сковорода виходили з печі назовні.

Сковорода виготовлялися з товстих листів заліза, з'єднаних заклепками. На одну сковороду витрачали в середньому 62 листа заліза, кожен вагою 20 фунтів. Сковорода мали округлу форму, діаметром понад 4 м. Відвернені назовні боки сковорід досягали 30 см. Оскільки полум'я охоплювало боки сковорід, то вони швидко приходили в непридатність і тривалість їхньої роботи скорочувалася до 90 - 100 днів. У 50-60-х рр. у Бахмуті сковорода в середньому використовувалася протягом 107 діб⁷⁰. Вартість однієї сковорода складала близько 80 крб, у тому числі 9 крб. за їхнє виготовлення. Роба на сковорода, як і колись, надходила по трубах: у Бахмуті з двох, у Торі з п'яти колодзів. Біля сковорід уздовж подовжніх стін, як і в попередніх варницях, знаходилися садівниці і старушниці.

В цілому, як відзначав Гільденштедт, варниці початку 70-х років були в 4 рази дешевші від варниць 40-х років, але зате збитки від них значно перевищували "удавану" вигоду. До числа їхніх недоліків він відносив: 1) значно більшу витрату дров, тому що частина жару губилася, внаслідок виходу його назовні між сковородою і піччю; 2) низький випар, у зв'язку з відсутністю димоходів і витяжних труб; 3) скорочення терміну роботи сковорода через псування бічних стінок полум'ям; 4) погіршення якості солі внаслідок потрапляння до сковорода сажі та сміття, що заносилося до варниць вітром, через відсутність однієї стіни; 5) погіршення умов праці солеварів, що змушені були працювати при полум'ї, що виходило назовні з-під сковорода, та вдихати дим і ропні пари; 6) їх непридатність для роботи в зимовий час, у той час як у колишніх варницях можна було варити сіль протягом усього року.⁷¹

На закінчення Гільденштедт відзначав, що варниці 70-х років нагадували варниці XVII ст., коли варили сіль прості козаки в декількох сотнях сковорід набагато менших від теперішніх⁷². Це підкреслює, що варниці 70-х років у Торі були поверненням до колишньої старої техніки і технології у солеварінні, зате вони були набагато дешевші і зменшували витрати казни на утримання промислів.

Таким чином, це підтверджує розповсюджений в історико-економічній літературі висновок, що панівний на той час у Росії старий феодальний лад уже пережив себе і гальмував розвиток продуктивних сил в цілому, у тому числі й техніки та технології в солеварінні.

Хоча джерела порівняно мало характеризують саму технологію солеваріння, але все-таки дозволяють судити, що в ній відбулися певні вдосконалення протягом досліджуваного періоду. Якщо на перших порах всі процеси виконувалися самими приїжджими солеварями та їхніми найманими людьми, то з організацією казенних заводів відбувається поділ праці на окремі операції: черпання ропи, обслуговування сковорід під час виварки солі, затарювання і перевезення солі до магазинів (складів), заготівля і доставка дров до промислів, їх рубка та підвіз до печей і вивезення золи. Перебудова заводів у 40-х роках і введення "машин"(насосів) для черпання ропи дозволили не тільки механізувати найбільш трудомісткі процеси у виварці солі, але й скоротити кількість робітних людей,

особливо на допоміжних роботах, яких, як побачимо нижче, ніколи в необхідній кількості на промислах не було.

Із вдосконаленням техніки і технології солеваріння спостерігається скорочення часу на виварку однієї сковороди солі. Якщо в XVII ст. виварка одного казана ропи тривала в Торі протягом однієї доби, то в 60-х роках XVIII ст. за добу в Бахмуті влітку виварювали чотири, а в Торі - дві сковороди солі. Кількість вивареної солі на одній сковороді залежала від концентрації ропи. У літню пору, коли в результаті випарувань концентрація ропи була вищою, 6-ти годинна виварка в Бахмуті давала 32-34 пуда солі на холодній сковороді (початково холодній), 34,9 пуда - на гарячій. Таким чином, безперервний процес виварки солі підвищував продуктивність праці, крім того давав економію палива. На холодній сковороді в суху погоду витрачали 3 куб.саж. і 3 волових воза дров на добу, а на гарячій - 3 саж. без волового воза. У дощову погоду, навесні і восени одна виварка давала 28-28,5 пуда солі з холодної сковороди

Виварка солі розпочиналася з розпалювання печі і підігрівання сковороди. Нагріту сковороду наповнювали поступово соляною ропою, підігріваючи її до утворення кристалів. Це займало половину часу, необхідного на випарювання ропи. З утворенням кристалів припиняли наповнення сковороди ропою, продовжуючи виварку на меншому уже вогні. Під час кипіння ропи на дно сковороди клали чотирикутні залізні сковорідки - машотки, завбільшки 0,9 кв. м, глибиною до 3 см. У центрі такої сковорідки знаходився вертикальний стержень для її установки. У ці сковорідки під час першої половини варіння осідали вапнякові і піщані домішки. Цей осад називався глеєм і викидався або використовувався для відгодівлі тварин.

Після 6-ти годинного в Бахмуті і 12-ти годинного варіння в Торі сіль вибирали зі сковороди і зсипали в садівниці, де вона утримувалася доти, поки не стікав залишок ропи (фактично до закінчення наступної виварки). Ропи, що залишилася в сковороді після зняття солі, випарювалася до кінця. З неї одержували так звану гаманную сіль. З однієї сковороди в добу її набиралося до 7-10 пудів⁷³.

До отвору садівниці над бочкою (старушницею) підвішували мочалку або звичайну ганчірку, на яку осідала чиста і дрібна сіль, що називалася баренцевою. За добу її збиралося до 12 фунтів. Сіль, що осідала на дні бочки, або куфи, називали цурковою. Протягом 10 діб її збиралося до 1,5 пуда⁷⁴.

Після кожних шести виварок проводилась очистка сковорід (чренів) від шумовиння, що називалось ракою. Відмочивши спочатку раку свіжою ропою, після цього її відбивали від стінок і дна сковороди молотками. Це приводило до утворення тріщин на сковороді і скорочення терміну їх експлуатації⁷⁵.

Сказане вище дає можливість стверджувати, що за принципами організації виробництва Торські і Бахмутські соляні промисли на першому етапі свого розвитку, тобто до початку XVIII ст., представляли в основному дрібнотоварне виробництво з окремими елементами простої кооперації. З переходом їх у відання казни і до 1782 р. - централізовану казенну мануфактуру. Протягом XVII - XVIII ст. техніка і технологія солеваріння в них зазнала значних змін. Однак впроваджені на Торських і частково Бахмутських соляних заводах під керівництвом члена Санкт-Петербурзької академії і надвірного радника Г.Ф. Юнкера в першій половині 40-х рр. XVIII ст. європейські технології в соляній промисловості Краю не прижилися, у зв'язку з пануванням в Росії кріпацтва та упередженим ставленням до технічних новинок тогочасного керівництва Соляної контори. Не останню роль відіграла і можливість вільної доставки дешевої кримської солі на Лівобережну Україну та в південні провінції Росії після приєднання в 1774 р. Криму.

РОЗДІЛ III.

РИНКИ ЗБУТУ ТА ПРИБУТКИ ВІД РЕАЛІЗАЦІЇ СОЛІ

Брак необхідних джерел не дозволяє повністю відтворити як початковий етап солеваріння, так і збуту донецької солі. На підставі давньоруських літописів можна дійти висновку, що нею в основному користувалися мешканці Лівобережної України, перш за все Переяславського, Новгород-Сіверського та Чернігівського князівств. Окремі повідомлення кінця XVI ст. дозволяють стверджувати, що на Торських озерах виварювали сіль монахи Святогірського монастиря, який у XVII ст., до зведення Маяцького острогу й поселення під його прикриттям в 1663 р. слобідських козаків, вважався єдиним володарем навколишніх земель по обидва боки Сіверського Дінця, від впадіння в нього р. Осколу до р. Бахмут, а найбільш поширеними заняттями його мешканців було рибальство, бортництво та мисливство. З побудовою за вказівкою Бориса Годунова при гирлі Осколу в 1599 р. на Ізюмській дорозі, якою кримські орди вторгалися в межі Московської держави, м. Цареборисова, розміщений в ньому майже 4000-й гарнізон не тільки користувався торською сіллю, але й зобов'язаний був охороняти соляні промисли від нападів татар¹.

Більш достовірні відомості про приїзд мешканців Лівобережної України і південних повітів Росії на Тор за сіллю належать вже до початку XVII ст. Так, мешканець м. Рильська Андрій Васильєв розповідав у 1622 р. в Розряді, що навесні 1620 р. він подався до Белгорода, а звідти разом з Опашком Маденовим відправився на Донець "варити сіль, полювати на дичину та збирати мед". На Дінці татари взяли Васильєва в полон. Правда, по дорозі до Криму йому пощастило втекти. Перезимувавши в Белгороді, він знову навесні відправився з тим же Маденовим на Тор. "Добувши дичину", Маденов повернувся до Белгорода, а Васильєв залишився у Святогірському монастирі. Восени він разом з чумаками, що приїжджали на Тор за сіллю дібрався до "литовського" міста Голтви (нині Полтавська обл.), а звідти - до Києва. Перезимувавши у Києво-Печерському монастирі, він уже втретє відправився на Тор, "де сіль варять"². З цієї розповіді можна зробити висновок, що на Тор за сіллю на початку XVII ст. регулярно приїжджали не тільки жителі порубіжних міст Росії, а й Лівобережної України, в тому числі й Києва.

Досить конкретні відомості про райони збуту донецької солі у першій половині XVII ст. дають розповіді як самих "солепромисловців", так і приватне листування між воеводами порубіжних російських міст, а також їх офіційні повідомлення до московських приказів. Так, із розповіді мешканця м. Валуйки Поминка Котельникова, який влітку 1625 р. варив сіль на Торських озерах, довідуємося, що щорічно влітку на Тор приїжджали "охочі люди" з Белгорода, Осколу, Єльця, Курська, Лівен, Воронежа³. У 1647 р. хотмиський воевода звернувся з проханням до чугуївського дозволити жителям Хотмиська відправитися на Тор за сіллю⁴. В направленій у 1647 р. царській грамоті корочанському воеводі Воейкову вказувалося, щоб він не збирав мито з дітей боярських, козаків, стрільців і гарматників м. Корочі, які варили на Торі сіль для себе, а не на продаж⁵. З відписки хотмиського воеводи царю від 8 травня 1649 р. видно, що з початком Визвольної війни українського народу польським урядом були заборонені мешканцям "литовських міст" поїздки за сіллю на Торські озера⁶. З цієї ж записки переконаємося, що поїздки на Тор за сіллю мешканців Лівобережної України були звичайним загальнодоступним явищем, а їх заборона поламала цю традицію і завдала їм великої шкоди.

У ході Визвольної війни українського народу ця заборона, як і влада польсько-литовської шляхти на Лівобережній Україні, була скасована. Яскравим доказом цього може служити відписка яблонівського воеводи на ім'я царя від 6 липня 1653 р. з повідомленням, що на Тор за сіллю приїжджало до 400 чумаків з Лівобережної України. Біля озер вони розташовувалися "табором", щоб захиститися від рапових нападів татар. З посеред себе обирали отамана і протягом 2-3 тижнів варили сіль⁷.

Про те, що поїздки на Тор за сіллю мешканців з України й Росії стають з перших років XVII ст. постійними, свідчать повідомлення, що на шляху до Торських озер вони будують мости на річках. Так, у відписці чугуївського воеводи від 1647 р. царю зазначається, що чугуївці разом з белгородцями

в липні цього ж року, їдучи на Тор, збудували міст через річку Ізумець⁸. Однак, незважаючи на масові приїзди на Тор за сіллю як мешканців України, так і південних повітів Росії, в першій половині XVII ст. солеваріння тут велося не регулярно. Солеvari варили сіль у привезених з собою казанах, на дровах, заготовлених по дорозі на промисли. Наваривши протягом 2-3-х тижнів стільки солі, скільки можна було вивезти на власних підводах, вони поверталися додому, а на промислах залишалися лише "охочі". Фактично відсутність постійного населення на Торі й визначила відхідницький характер місцевого солеваріння. І перше, і друге у значній мірі зумовлювалися постійною загрозою татарських нападів. Тому вже у 20-х роках XVII ст. приїжджі солеvari звернулися до царського уряду з пропозицією побудувати при Торських озерах казенні варниці й острог, обіцяючи казні чималі прибутки від продажу солі. Царський уряд, оцінюючи ці можливості, а також враховуючи недостачу солі в південно-західних повітах, дозволяє їх мешканцям навіть після введення монополії в 1646 р. на торгівлю сіллю виварювати на Торських озерах сіль безмитно⁹. В той же час в цьому ж році, як зазначалось вище, царський уряд доручає козацькому отаманові Протасеву, що супроводжував московське посольство до Криму, підібрати на Торі та "нанести на чертеж" місце для побудови "жилого города"¹⁰.

Однак збудувати поблизу Торських соляних озер укріплене містечко - Маяцький острог вдалося лише у 1663 р. Після цього за розпорядженням царя у 1664 р. на Торі побудували казенні варниці, міст через Сіверський Донець, бударну пристань, де стали збирати мито на казну, а паромну переправу, що належала Святогірському монастиреві і за рахунок якої, як свідчать скарги ієромонахів, монастир жив і розбудовувався, було ліквідовано¹¹.

Заведене на Торських озерах під прикриттям Маяцького острогу казенне солеваріння було порівняно незначним. У 40 котлах, які були доставлені на промисли з Єльця, за 1664 р. виварили 5 558 пудів солі, з яких 5 158 пудів було відправлено до Белгорода, а в 1665 р. з 9 331 пуда, виварених за сезон, 7211 пудів відправили до Белгорода. Одночасно в збудованих біля озер "куреньях" приїжджих солеварів з Цареборисова, Чугуєва, Салтова, Нового Осколу, Усерда, Рибінська, Сум, Харкова, Землянська, Рузи, Зінькова, Грунська, Змієва, Лебедина, Охтирки, Колонтаєва, Котельви, Брянська, Богацька, Боровеньки, Олешні, Полтави в 323 котлах виварювали сіль 648 чумаків та їхніх робітних людей, а 95 котлів стояли пустими¹². Якщо прийняти до уваги, що кожен з 648 чумаків вивіз з Тору лише по 60 пудів солі, що вміщалася на одній двоволовій мажі, то разом вони наварили за літо 38880 пудів солі.

Варто зауважити, що доставку казенної солі до Белгороду здійснювали козаки слобідських полків на умовах виконання державної повинності. Переконливим доказом цього може служити царська грамота, направлена в січні 1666 р. чугуївському воєводі. В ній вимагалось вислати на Тор 94 чугуївців з підводами, рогожами й мішками, або бочками та кадушками для перевезення солі до Белгорода. При цьому підкреслювалось, що необхідно це зробити негайно, щоб "соль с Торских озер перевезти в Белгород по нынешнему зимнему пути..."¹³.

Проте як державне, так і приватне солеваріння, у зв'язку з труднощами в забезпеченні варниць дровами, робітними людьми і частими набігами татар, велося нерегулярно. В 1668-1672 рр., у зв'язку з воєнними подіями на Україні та участю солеварів у селянській війні під керівництвом С.Разіна, приватне солеваріння припинилося, казенні варниці були зруйновані, робітні люди розійшлися. Навіть значна частина служилих людей з Маяцького острогу повернулася на старі місця проживання.

Все це спонукало царизм прийняти більш рішучі заходи щодо забезпечення постійної роботи промислів. У 1676 р. біля озер побудували Торську фортецю, а поруч з нею виросло Соляне містечко (нині м. Слов'янськ), в якому уже на початку 1677 р. поселилися 245 українських родин, в основному вихідців з Правобережної України, що здебільшого займалися солеварінням¹⁴. Їм було надано право вільної торгівлі сіллю, обміну її на продукти в населених пунктах Слобідської України. До того ж, за свідченням джерел, щорічно в середині 70-х рр. влітку на промисли приїжджали до 10 тис. солепромисловців, які варили сіль протягом 2-3-х тижнів і розвозили її для продажу в міста переважно Лівобережної України та сусідніх повітів Росії.

Однак уже наприкінці 70-х років у солеварінні на Торі намічається спад. Він був викликаний як безперервними татарськими набігами під час російсько-турецьких війн останньої чверті XVII ст., так і перебоями у постачанні мешканців новозбудованого Соляного продуктами, зловживаннями місцевої адміністрації, особливо у зборі мита не лише з приїжджих солеварів, але й місцевих жителів, яким, як

зазначалось вище, дозволявся безмитний провіз солі з метою її обміну на продукти. Тому Боярська дума, враховуючи численні скарги мешканців міста, 11 травня 1681 р. вирішила на 7 років звільнити від митних зборів не лише місцевих мешканців, а й приїжджих солеварів та посилити охорону міста. В її рішенні указувалось: 1) на соляних озерах приїжджим солеварам і мешканцям Соляного містечка дозволяється виварювати сіль без сплати мита; 2) від нападу "воїнських людей" мешканці Соляного та під час поїздок за дровами повинні захищати самі себе; 3) якщо мешканці Соляного везтимуть сіль для обміну на продукти в сусідні міста, з них мита не брати¹⁵.

Ці заходи, як свідчать факти, позитивно позначилися на розвитку промислів. У вересні-жовтні 1684 р. 10 торських мешканців, причому один "з компанією", перевезли через митницю 69 возів солі, а з травня по вересень 1685 р. 24 мешканці провезли вже 221 віз солі, причому один з них - Євсій Афанасьєв провіз до Харкова 42 вози солі. Основну частину солі було доставлено до Харкова і Сум¹⁶.

У 1687 р. було відновлено збір мостового і бударного мита. Для збору мита призначили "верних голов и целовальников" з чугуївців та мешканців інших міст¹⁷. Доставлені до Москви суми зборів дозволяють стверджувати, що кількість приїжджих солепромисловців на промисли наприкінці 80-х рр. постійно зростала. Якщо в 1689 р. було доставлено до Москви 331 крб, 11 алтин, то в 1690 р. з відкупщиків казна вимагала 337 крб., 14 алтинів і 2 деньги митних зборів¹⁸. Враховуючи те, що в той час місцеві мешканці виварювали на Торі сіль за 10-ту бочку солі, можна вважати, що після розорення промислів під час повстання С.Разіна, казенна сіль на Торі зовсім не виварювалась.

Постійна загроза татарських нападів, які під час російсько-турецької війни 1673-1681 рр. значно почастишали, низька якість ропи в Торських озерах, особливо навесні та восени, змушували місцевих солеварів шукати соляні джерела як на правому, так і на лівому боці Дінця. З 1681 р. мешканці Соляного, як вказувалось вище, розпочали виварювати сіль спочатку на правому, а згодом і на лівому березі р. Чорний Жеребець. У 1691 р. там вже діяло 70 ропних колодязів¹⁹. Природно, що це не могло не позначитися на стані соляних промислів у Торі. До того ж у 1683 р. донські козаки Сухарівського юрту (нині с. Ямпіль Донецької обл.) розвідали соляні джерела на середній течії р. Бахмут і розпочали виварювати там сіль для своїх потреб²⁰. Згодом сюди стали приїжджати і мешканці Соляного, Маяків, Райгородку, оскільки місцева ропа втричі була вищою за концентрацією солі від торської.

Після нападу татар на Соляне в 1697 р., в результаті чого був спалений посад і "соляні курені"²¹, мешканці містечка стали переселятися на Бахмут²². Це призвело до суперечок за Бахмутські промисли між старшиною Ізюмського полку і Війська Донського. Цим скористався царський уряд і в жовтні 1704 р. указом Петра I промисли були переписані на казну. За переписом 1704 р. на Бахмутських промислах солеваріння велося в 170 котлах або сковородах, з яких 140 належали мешканцям слобідських полків, а 30 - солеварам інших міст, в основному південних повітів Росії²³.

Обурені рішенням царського уряду місцеві солеvari під керівництвом свого отамана К.Булавіна наприкінці 1705 - на початку 1706 р. зруйнували Бахмутські промисли. Значна частина солеварів повернулася на Тор, де з введенням у 1705 р. державної монополії на сіль промисли здавалися місцевим мешканцям на відкуп за 2315 крб 70 коп за рік²⁴.

Бахмутські промисли почали відроджуватись після розорення з 1709 р. Торські промисли з 1715 р. разом з Бахмутськими були передані у відання Соляної контори²⁵.

У Бахмуті й Торі за рахунок казни були побудовані нові соляні варниці та магазини, в яких стали продавати сіль усім приїжджим чумакам. Магазини для продажу солі казна наказала збудувати і в цих місцях, куди відправлялася донецька сіль. Доставляти її повинні були на перших порах селяни Бахмутського повіту на своїх підводах. Однак гузова повинність виявилася не під силу місцевим селянам. Тому управляючі промислами Чирков і ландрат Вепрейський зобов'язали старшину слобідських полків подати подвірний список, згідно з яким на кожен двір розподілили по 4 пуди солі на рік і зобов'язали полкову старшину присилати за нею підводи на промисли. 9 серпня 1720 р. ці умови були затверджені Камер-колегією. Мешканцям Лівобережної України і прилеглих до Слобожанщини російських провінцій дозволялось оптом купувати сіль як у магазинах на промислах, так і на території слобідських полків²⁶. Однак це рішення не задовільняло населення зазначених регіонів і вже в січні 1721 р., на вимогу козацької старшини, слобідські полки було звільнено від перевезки солі, проте зобов'язали їх купувати в магазинах на промислах лише донецьку сіль²⁷.

Труднощі, з якими зіткнулася казна в забезпеченні промислів робочими руками та з реалізацією солі, спонукали її надавати можливість приїжджим солеварам орендувати сковороди. За свідченням

джерел до 1715 р. "вільноварильщики" в Бахмуті за оренду сковороди віддавали казні половину вивареної солі та по два вози дров, а з 1715 р. - по 2 крб. орендної платні, 5 алтинів митного збору та 6 денег за оформлення проїзних документів. До того ж 8 денег зобов'язані були платити піддячому особисто за оформлення документів²⁸. У зв'язку з тим, що сковорід для оренди завжди не доставало, то місцева адміністрація, найбільше комендант Бахмутської фортеці, за певну винагороду надавали сковороди позачергово. Ці зловживання місцевої адміністрації, очевидно, набрали таких масштабів, що центральна влада, направляючи в 1726 р. на промисли для визначення їх стану та налагодження роботи адмірала Апраксіна, зобов'язала його звернути увагу на ці зловживання. Після вивчення питання Апраксін дав строгий наказ коменданту Чиркову "смотришь, чтобы в соляном варении не было воровства"²⁹. Однак за свідченням джерел Чирков і після цього зловживав своїм становищем. Він заключав підставні відкупи, присвоював сіль, потайно виготовляв горілку, брав хабарі з відкупщиків митних зборів на маяцькому мості та бударній пристані.

Про розміри прибутків казни від реалізації донецької солі можна судити за даними 1718 р., коли за лютий 1717 р. - червень 1718 р. чистий прибуток склав 50 тис. крб., не враховуючи місцевих витрат. Про те, що зловживання продовжувалися свідчить накладення штрафу в 1718 р. на капітана І.Лук'янова в розмірі 5114 крб.³⁰

У 1728 р. в Росії було введено вільний продаж солі, що, без сумніву, не могло не позначитися на районах поширення донецької. Вона надходила не лише на Слобідську і Лівобережну Україну, на Дон, у прилеглі до Слобожанщини російські провінції, а й на Правобережну Україну³¹. Однак уже у 1731 р. торгівля сіллю знову перейшла до рук казни.

Наприкінці 1732 р., у зв'язку з труднощами в забезпеченні донецьких промислів дровами, робочими руками та доставкою солі на ринки, вони були передані в оренду на 10 років компанії московських купців на чолі з В. Озеровим за 50 тис. крб. щорічної оплати. Основним районом збуту донецької солі було визначено Слобідську Україну. Ріст попиту на сіль на початку 30-х рр. спровокував різке підвищення цін на неї (на Лівобережжі України до 30, а в сусідніх російських повітах - 40 коп. за пуд), що в свою чергу вплинуло на підвищення орендної платні - до 6 крб. за добу в Бахмуті та 1,8 крб. - в Торі. Незважаючи на це, чистий прибуток вільноварильщиків за добу складав до 20 крб.³²

Заселення Слобожанщини, південних районів Росії, територій Дону збільшувало попит населення на сіль. Згідно з підрахунками Г. Юнкера та запискою М.В.Ломоносова від 1741 р., для забезпечення сіллю всього населення, що проживало у межах річки Дніпра і Дону, необхідно було 2 млн пудів солі, а на донецьких промислах виварювали на той час лише четверту частину від потрібної кількості³³.

Цей висновок підтверджують відомості Соляної контори про кількість бахмутської солі, що знаходилась в соляних магазинах в 1737-1742 рр.³⁴:

1737 р.	-	600494	пуди	23	фунти
1738 р.	-	417921	"-	26	"-
1739 р.	-	186853	"-	30	"-
1740 р.	-	729100	"-	36	"-
1741 р.	-	677336	"-	20	"-
1742 р.	-	702506	"-	30	"-

Різке скорочення кількості солі, що знаходилась в продажу в 1738-1739 рр. було зумовлене подіями російсько-турецької війни 1735-1739 рр. та занесеною під час війни епідемією чуми, що спричинило подальше підвищення ціни на сіль на місцевих ринках.

Труднощі в забезпеченні південних провінцій сіллю, зокрема розташованої там у період війни з Туреччиною армії, змусили казну виділити кошти на перебудову Торських і Бахмутських варниць, яка здійснювалась під керівництвом Г.Юнкера. Однак нестача робочих рук, будівельних матеріалів та прорахунки в проектуванні не дозволили втілити в життя план повної перебудови промислів, що призвело до подальшого зростання попиту і ціни на сіль. Тому в 1749 р. було в межах країни встановлено єдину ціну як на поварену, так і самосадкову сіль - по 35 коп. за пуд³⁵. У зв'язку з нестачею солі жителям Лівобережної України дозволили купувати в саратовських і дмитрівських

магазинах ельтонську самосадкову сіль. Доставщикам солі до споживачів заборонялося брати за послуги більше 2 коп. з пуда солі.

Ріст цін на сіль спричинився до подальшого підвищення орендної плати за найм сковорід на промислах. За оренду на добу однієї сковороди в Бахмуті платили 14, а в Торі - 7 крб.³⁶

Після війни з Туреччиною 1735-1739 рр. і підписання Белградського миру на Україну в значній кількості стала надходити й кримська самосадкова сіль. Тому в 1754-1755 рр. були видані укази про встановлення на кордоні Росії з Польщею та Туреччиною митниць і збір по 10 коп. мита з кожного пуда ввізної солі³⁷.

Однак, незважаючи на всі прийняті заходи, забезпечити населення в достатній кількості сіллю не вдалося. Про це свідчить рівень цін на сіль, який в окремі роки середини XVIII ст. досягав 70 коп. за пуд. Ріст цін на сіль викликав подальший ріст орендної плати за найм сковорід на промислах. Якщо в 1765 р. в Бахмуті оренда однієї сковороди зі всіма послугами, в тому числі й оформленням документів, досягла 20 крб. 30 коп., а в Торі - відповідно 10 крб. 17 коп., то на початку 70-х рр. вона уже відповідно складала 32 і 16 крб. Правда, за послуги в оформленні документів чумаки ще платили 27,5 коп.³⁸ Тому чумаки стали надавати перевагу ельтонській солі, яку купували в саратовських і дмитрівських магазинах. У 1759 р. ельтонська сіль була доставлена чумаками на Україну в 14915 двоволових мажах³⁹.

Доставка на Україну більш дешевої самосадкової солі спричинила спад попиту на донецьку сіль. У зв'язку з цим 5 липня 1760 р. Бахмутська соляна контора розпорядилася не розширювати казенну виварку солі, а намагатися здавати сковороди в оренду вільноварильщикам, забезпечуючи їх навіть дровами та іншими послугами⁴⁰. Незважаючи на це, різкого збільшення числа вільноварильщиків не відбулося. В наступні два роки їх кількість утримувалась приблизно на одному рівні, а в 1763 р. навіть збільшилася (в Бахмуті вони орендували 1521 сковороду, а в Торі - 668, в той час як в 1759 р. - відповідно 1366, а в Торі лише 419 сковорід)⁴¹.

Наявні в прибутково-видаткових книгах відомості про наймачів сковорід свідчать, що більшість з них складала місцеві мешканці. Так, із 105 орендованих в 1772 р. в Торі сковорід 52 припадало на місцевих мешканців (торян), 15 - на бахмутчан, 18 - на мешканців м. Сум, 7 - м. Охтирки, по одному з Гадяча і Голубенкова, а 11 орендарів місце проживання не зазначено⁴². Таким чином, основним місцем збуту донецької солі на той час була Слобідська Україна. В 1768 р., у зв'язку з початком нової російсько-турецької війни, було видано нове розпорядження, згідно з яким донецька сіль могла постачатися лише до Воронежської і Белгородської губерній, Слобідської України та Новоросії⁴³.

Труднощі в забезпеченні перелічених вище регіонів і Гетьманщини донецькою сіллю спонукали адміністрацію промислів 5 серпня 1768 р. звернутися до всіх приїжджих солепромисловців з пропозицією завчасно запастися сіллю, зокрема на зимовий та весняний періоди, коли майже припинялася виварка, що спричиняло помітний ріст цін на сіль⁴⁴. В той же час адміністрація Слобідсько-Української губернії звернулася до заводської контори з проханням солепромисловцям цієї губернії надавати сковороди для виварки солі в першу чергу⁴⁵.

Тому після зайняття російською армією кримських соляних озер поставщикам провіанту для армії дозволили вивозити сіль з Криму і продавати її безмитно на Україні.

Після закінчення війни, у зв'язку з доставкою на Україну дешевої самосадкової кримської солі правитель Новоросії граф Г. Потьомкін розпорядився у 1782 р. закрити Бахмутські й Торські соляні промисли.

Таким чином, біля 200 років донецькі промисли забезпечували сіллю населення не лише Слобідської України, а й прилеглих районів Росії, частково Лівобережної України, а в окремі роки донецька сіль потрапляла і на Правобережну Україну, в станиці Війська Донського. Враховуючи сказане вище, а також те, що у XVIII ст. обладнання на промисли надходило в основному з Тульських металургійних заводів, не важко перекопатися в чималому значенні Торських і Бахмутських соляних промислів як у формуванні всеукраїнського ринку, так і в залученні економіки України до загального всеросійського ринку.

В той же час промисли давали й певний прибуток російській казні. В цьому нас переконують дані "Відомостей про прибутки від виварки солі в Бахмуті й Торі за 1715-1730 рр."⁴⁶:

1715 р. - 13124 крб. 23,5 коп.
 1716 р. - 21266 -"- 79 -"
 1717 р. - 46560 -"- 54 -"
 1718 р. - 21581 -"- 40 -"
 1719 р. - 439 -"- 90 -"
 1720 р. - 15402 -"- 50,25 -"
 1721 р. - 44115 -"- 45 1/8 -"
 1722 р. - 65391 -"- 74 3/8 -"
 1723 р. - 44807 -"- 86 -"
 1724 р. - 69681 -"- 51 -"
 1725 р. - 38377 -"- 11 -"
 1726 р. - 59689 -"- 60 1/4 -"
 1727 р. - 46048 -"- 52,5 -"
 1728 р. - 40693 -"- 78 3/4 -"
 1729 р. - 34581 -"- 0,5 -"
 1730 р. - 35096 -"- 1 3/4 -"

Певне уявлення про прибутки від соляних промислів у Бахмуті та Торі в середині XVIII ст., а також витрати на їх обслуговування можна зробити на підставі таблиць 2 і 3, поміщених в додатках. Якщо врахувати те, що загальні прибутки російської казни від продажу солі склали на рік в третьому десятилітті XVIII ст. від 570000 до 594000 крб., то бачимо, що частка Торських і Бахмутських промислів лише тричі за вказані роки перевищила 10%, а в середньому складала близько 6,5% щорічної суми прибутків від торгівлі сіллю в межах всієї імперії. Тому стає зрозумілим, що з відкриттям можливостей доставки до південно-західних провінцій Російської імперії кримської самосадкової солі казна погодилась на закриття промислів, тим більше, гроші від продажу приміщень, обладнання, худоби передбачалось передати переселеним з Криму до Азовської губернії грекам на їх облаштування на нових місцях.

РОЗД. IV.

РОБОЧІ КАДРИ СОЛЕВАРЕНЬ ТА ЇХ СТАНОВИЩЕ

1. Кількісний і якісний склад робочих кадрів соляних промислів.

У вирішенні питань характеру виробництва на соляних промислах нинішнього Донбасу в XVII - XVIII ст. важливе значення має вивчення питання забезпечення солеварень робочими руками. У літературі воно вивчене недостатньо, особливо на початковому етапі розвитку промислів. Обумовлено це станом джерельної бази. Наявні фрагментарні відомості дозволяють припускати, що ще на початковому етапі солеваріння, тобто до побудови у 1664 р. на Торі "казенних заводів", солепромисловці, тобто чумаки, що приїжджали на Тор за сіллю, крім власної, використовували і чужу працю. Так, джерела відзначають, що "хазяї, що приїжджали на промисел," користалися працею найманих робітників як на виварці солі, так і на доставці дров до варниць, правда, на хазяйських підводах¹. Казенні промисли з перших днів свого існування забезпечувалися і солеварами, і робітними людьми, для виконання допоміжних робіт, шляхом поперемінної висилки їх на промисли з прилеглих населених пунктів. Так, у 1664 р. на Торські казенні "заводи" відправили з Белгорода 215 робітних людей, крім того 15 целовальників і 88 стрільців².

Уподальшому обов'язок забезпечення промислів робітними людьми було покладено на найближчі до промислів міста й села. В царській "пам'яті" чугуївському воєводі від 17 березня 1666 р. указується, щоб він "сповна" на Торські соляні озера для казенного солеваріння посилав по 17 чоловік щомісяця з переміною... "узимку ти людей не вислав, через що казенному солеварінню учинилася нестача"³. У січні цього ж року чугуївський воєвода був зобов'язаний відправити на Торські озера 94 чоловіка з підводами, рогожами, мішками і бочками для перевезення вивареної солі до Белгорода⁴. Кількаразові нагадування воєводам про висилку на промисли робітних людей свідчать, що забезпечення казенних варниць у 60-х роках робочими руками було справою непростюю і здійснювалося з великими перебоями. Це підтверджується також тим, що відрядженому в 1665 р. на промисли Ст. Тітову було доручено вивчити можливість використання в казенних варницях найманої праці: "буде великий государь укажет соль варити наемными людьми, во что тая соль будет от варенья со всякими расходу учнет ставица"⁵. Оскільки С.Тітов "допрашивал на Торских озерах всяких чинов людей, которые ныне соль варяют", то напрошується висновок, що вони варили сіть, використовуючи в якихось формах і найману працю. Окремі повідомлення про приїжджих солеварів свідчать, що ці користувалися працею робітних людей, яких привозили разом із собою. Тому напрошується висновок, що Тітов дійшов висновку про неможливість найму робочої сили казною, оскільки на той час вільних робочих рук у цьому районі ще не було.

З розширенням наприкінці XVII ст. приватного солеваріння на Торі і виникненням його на Бахмуті попит на робочі руки ще більше зріс. Приватні солепромисловці не рідко вдавалися до найму робітних людей з числа бродячих елементів ("бурлак"). Володіючи декількома сковородами солепромисловці звільнялися від процесу виварки солі, займаючись забезпеченням варниць дровами, продажем солі й іншими операціями, перекидавши виварку солі на робітних людей. Про це досить виразно говорить у своєму вірші "Про соляників торяників..." тогочасний мандрівний поет Климентій Зіновійв, якому вдалося побувати й описати життя та працю торських солеварів: "... Сам господар не може згола солі варити, бо і без варіння солі є чим завше журитись..."⁶.

З переходом на початку XVIII ст. промислів у відання казни характер забезпечення їх робочими руками міняється. За розпорядженням царського уряду в 1712 р. до промислів були приписані місцеві міста (Маяк, Райгородок, Старий і Новий Айдари, Цареборисів, Борова, Трьохізбенськ) та новооселені слободи (Ямпіль, Сухаревська, Краснянська, Боровська) - всього 11 населених пунктів⁷, зобов'язаних посилати з переміною через кожні 3 місяці по 300 чоловік. Однак висилка робітних людей на промисли відбувалася вкрай нерегулярно, а в 1718 р., у зв'язку з "моровою пошестю", припинилася зовсім, тому керуючі промислами ландрат Вепрейський і капітан Чирков зажадали від Харківського полку в 1719-1720 р. не тільки підвод для вивозу 24092 пудів солі, визначених для продажу в Харківському полку, але й висилки по 100-150 чоловік для робіт на промислах з переміною через 2-3 місяці⁸. Камер-колегія 31 січня 1721 року скасувала рішення Вепрейського і Чиркова, залишивши в

силі попереднє. В той же час вона зобов'язала адміністрацію приписаних міст і слобід висилати до заводів по 415 чоловік щомісяця, з них - половину кінних, половину піших⁹. Однак такий спосіб забезпечення промислів робочими руками, особливо кваліфікованими, в XVIII ст. не відповідав вимогам виробництва, що розширювалося. Тому казна була зацікавлена у формуванні постійних кадрів солеварів.

Уже в XVII ст. місцевим мешканцям, перш за все солеварам, що селилися в Соляному містечку, надавалося право безмитної торгівлі сіллю, обміну її на продукти харчування, заняття рибним промислом, торгівлею, оскільки заняття землеробством через часті татарські напади, особливо в 70-х рр. було справою надто ризикованою. Ці пільги збереглися за солеварами й у XVIII ст., що сприяло не лише забезпеченню промислів робочими руками, але й росту населення Соляного, Маяка та інших містечок.

Солевари об'єднувалися в солеварну команду на чолі з виборним отаманом. Комплектувалася в основному команда з місцевих жителів. Їхня робота на промислах вважалася як основна повинність і звільняла їх від інших повинностей, за винятком подушного податку. Тому нерідко козаки, зобов'язані нести сторожову службу, прагнули перейти в солеvari, щоб звільнитися від неї¹⁰.

У солеvari, в основному записували дітей та родичів солеварів і лише у випадку їхньої відсутності дозволяли записувати козаких підпомічників, однодвірців і представників інших верств населення. Так, із загального числа 308 солеварів, внесених до списку за липень 1737 р., лише 75 склали вихідці з Воронежської і Белгородської губерній. З них 25 походили з державних селян, 2 - з двірцевих, 1 - з поміщицьких, 13 - з однодвірців, 8 - з посадських, інші - зі служилих людей прикордонних російських міст (козаків, стрільців, солдат)¹¹. Таким чином, професія солеварів ставала спадковою. Переважно ними ставали люди зрілого віку. Зі списку 1765 р. видно, що у віці до 29 років було лише 6,4% солеварів, 30-49 років - 54,6%, 50 років і більше - 39%. Майже всі солеvari (90%) були сімейними, причому в половині з них родина складалася з 5 чоловік і більше¹². Кількість солеварів коливалася і залежала від кількості сковорід. Кожну сковороду обслуговувало чотири чоловіка (два солеvari і два помічники солеварів), а також два ропочерпальщики, котрі з введенням ропочерпальних машин були скорочені. Згідно зі штатом обслуговуючого промисли постійного персоналу, складеним комендантом Бахмутської фортеці Акуловим у жовтні 1764 р., коли промисли переживали період занепаду (табл.), з 418 - 248 (майже 60%) склали солеvari. Фактично за списком 1765 р. дійсних солеварів було 235 із загального числа 1041 чоловік, що числилися в солеварній команді¹³.

Нечисленну групу кваліфікованих робітних людей склали ковалі. Спочатку вони направлялися на промисли з Єльця за переминою на півроку, а з 1744 р. - на рік¹⁴. Із середини XVIII ст., крім єльських ковалів, відмічаються на промислах і "вольножелающие". Штат ковалів визначався кількістю задіяних на варницях сковорід.

За зведеннями 1744 р. на Бахмутських промислах працювало 17 ковалів і 24 їхніх помічника, а також 6 чоловік числилося в резерві¹⁵. Однак рідко коли, на промислах був повний комплект ковалів. Наприклад, у 1759 році в Бахмуті працювала наступна кількість єльських і "вольножелающих" ковалів за відомостями оплати праці: у серпні, вересні і жовтні - по 4 чоловіка, у липні і листопаді - по 6 чоловік, у квітні - 10, у березні - 15, лише в січні і лютому - по 16 чоловік¹⁶. Крім ковалів, у штаті обслуговуючого промисли персоналу числилися і теслі. У 1744 р. їх було 24 чоловіка.

Найнижчу категорію працівників соляних промислів склали робітні люди, зайняті на допоміжних роботах: заготівлі і доставці дров на промисли, їхній розшивці і доставці до печей, черпанні ропи, затаруванні і перевезенню солі з варниці на склади, заготівлі сіна для "заводської" худоби, догляді за нею і т.п. Як уже зазначалося, у 1712 р. цей обов'язок був покладений на жителів прилеглих населених пунктів. Але в 1731 р. Бахмутська провінційна канцелярія зажадала звільнити жителів приписаних до заводів поселень від робіт на промислах, посилаючись на різке скорочення населення і його зубожіння. Згідно з поданими канцелярією відомостями із загальної початкової кількості (5744 осіб чол. статі), приписаних до заводів місцевих жителів померло, розбіглося, було відправлено в солдати - 3581 осіб, а серед тих, що залишилися (2163) переважну більшість склали "...старі, малолітні, безкінні і незаможні"¹⁷.

Клопотання канцелярії було задоволено і згідно з указом Анни Іоаннівни від 14 січня 1732 р. на ці роботи повинні були висилати Ізюмський, Харківський і Рибінський слобідські полки по 200

чоловік¹⁸. Це положення про поперемінну висилку з трьох полків по 200 чоловік на промисли збереглося і під час 10-літнього перебування промислів на відкупі у московських купців.

Полковою канцелярією по сотнях (в залежності від кількості під- помічників) складалися "відомості" про посилку на заводи робітних людей. Як вважав А.Л. Цукерник, норми відправлення на заводи робітних людей не були постійними. Так, у 1734 р. Харківська полкова канцелярія вимагала, відправлення на "заводи" одного робітника з підводою від 100 осіб чол. статі, а в 1742 р. усі слободи, села та хутори з числом до 225 осіб звільнялися від посилки людей на заводи¹⁹.

Направлялися робітні люди на заводи з провіантом, фуражем і інструментом під охороною підпрапорних і сотників. Останні повинні були не тільки супроводжувати їх на заводи, але й охороняти під час роботи. Чисельність охорони була досить великою (у 1740 р. один конвоїр припадав на 4 робітних людей)²⁰.

Незважаючи на це, ніколи необхідної кількості робітних людей на заводи не відправляли. Так, з визначених для Харківського полку в 1733 р. 300 чоловік було відправлено лише 125, а дев'ять його сотень не вислали жодного робітника. У липні 1735 р. замість визначених 125 чол. було вислано 48²¹, в липні 1738 р. - лише одного пішого²², а в 1739 р. - жодного²³. Подібна картина спостерігалася й в інших полках. У зв'язку з цим у вересні 1734 р. коменданту Бахмутської фортеці генерал-лейтенанту князю Шаховському був направлений царський іменний указ, у якому вказувалось вивчити можливість використання на промислах замість приписних робітних людей із слобідських полків, місцевих жителів, яких за ревізією 1732 р. нараховувалося 2718 осіб чол. статі. Шаховський доповідав, що місцевими жителями виконати всі роботи не можливо²⁴. Тому на вимогу адміністрації промислів у 1735 р. було запропоновано висилати на заводи з усіх п'яти слобідських полків по 120 чоловік²⁵. 26 березня 1735 р. Бахмутська заводська контора в промеморії слобідським полкам вимагала, щоб у літню пору (з квітня по вересень) направляли по 400 чоловік піших і 500 кінних, а з жовтня до квітня по 200 піших і 100 чоловік кінних²⁶. Але і в наступні роки, як витікає з приведеної нижче відомості, запропонованого числа робітних людей зазначені полки на промисли не вислали.

**Відомість
про висилку на Бахмутські заводи робітних людей
з Харківського полку²⁷.**

роки	Харківська сотня	Валківська сотня
1733	8	19
1734	8	19
1735	10	13
1736	10	13
1737	10	13
1738	?	13
1739	?	13
1740	10	13
1741	10	13
1742	3	4
1743	3	4

Наведені дані дозволяють стверджувати, що особливо погано справа з висилкою людей була поставлена на початку 40-х рр. Комендант Бахмутської фортеці підполковник Спешнев повідомляв, що на початку 1740 р. працювало на заводах лише 16 чоловік робітних людей зі слобідських полків, через що сіль не виварувалася²⁸.

Указом від 4 жовтня 1743 р. Слобідські полки звільнялися від цієї повинності, а покладалася вона на жителів Бахмутської провінції, а також "малороссиян", що селилися на вільних землях і не перебували ні в кого в підданстві Белгородської і Воронежської губерній (Белгородська губернія повинна була посилати 300 кінних чи з волами і 200 піших, а Воронежська - 100 піших)²⁹. Однак, як свідчать відомості заводської адміністрації, на промислах в наступні роки ніколи не було зазначеної кількості робітних людей (табл. 4).

Аналіз відомостей за 1746 р. свідчить, що основна частина робітних людей була зайнята (у першій половині року) на Бахмутських промислах, що реконструювалися в той час і лише незначна - на Торських. З відомостей також видно, що менше направлялося на заводи людей у другій половині року, коли селяни були більше зайняті на польових роботах.

Зіставлення відомостей на оплату праці за 1746 р. з відомостями кінця 50-х - початку 60-х рр. свідчить, що значно зменшилася кількість тяглих працівників, а зате збільшилася чисельність піших, що змушувало адміністрацію промислів утримувати при заводах робочу худобу. Документи свідчать, що на примусову заводську роботу з Белгородської і Воронежської губерній направлялися головним чином "бурлаки та безсімейні", тому що заможні селяни за допомогою обману та хабарів місцевій владі уникали відправки їх на промисли³⁰. Документи також засвідчують, що нерідко вони замість себе посилали найнятих бідних селян. Так, у 1754 р. Вольновський селянин Іван Великошапченко післав замість себе на заводи "робітника" Григорія Лагушина³¹. Зустрічалися випадки, коли такі наймані робітники працювали на промислах по декілька років. Так, уроженець слободи Червоної, Путивльського повіту за наймом мешканців цієї ж слободи перебував на казенних роботах у Бахмуті протягом 8 років³².

Висилка на промисли селян негативно позначалася на веденні ними власного господарства, виконанні інших повинностей. Тому, у зв'язку із згоранням соляного виробництва в Торі та Бахмуті, а також з ростом населення в Бахмутській провінції, сенатським указом від 6 липня 1765 р. "черкасы по неимению в них надобности" були відпущені із заводів додому, з умовою, що у випадку потреби адміністрація промислів має право "зажадати їх у Сенату"³³. Усі допоміжні роботи цим же указом були покладені на солеварів і членів їхніх родин. Але вже в 1768 р. Головна соляна контора прийшла до висновку, що одними солеварами і членами їхніх родин не можливо виконати ці роботи і на вимогу контори в цьому ж році розпочалася видача нарядів на відправлення на заводи 140 чоловік з однодвірських і "малороссийских" слобід Бахмутського повіту. Однак, у 1771 р. Бахмутська "городова" канцелярія, посилаючись на розорення населення від численних повинностей, зв'язаних з російсько-турецькою війною, руйнівними татарськими набігами, зокрема в 1769 р., порушила клопотання про скасування нарядів, а в 1774 р. відмовилася їх зовсім виконувати.

Заводська контора, знаючи становище в повіті, підтримала клопотання "городовой" канцелярії, у 1776 р. зажадала від Головної соляної контори відновити висилку робітних людей з Белгородської і Воронежської губерній³⁴. Цього разу це питання Сенат не став розглядати, тому що обговорювалося питання про закриття промислів, у зв'язку з труднощами доставки дров. Крім робітних людей, що працювали на заводах примусово, судячи з відомостей з середини XVIII ст. на них використовувалася і праця солдат бахмутського батальйону, в найбільшій мірі на заготівлі дров, сіна для заводської худоби та на інших роботах³⁵. Про категорії робочих кадрів, які обслуговували промисли в 50 - 60-х рр. XVIII ст. дає чітку уяву таблиця 5 (додаток).

Таким чином, у забезпеченні промислів робочими руками можна виділити два періоди. У першому з них, до другого десятиліття XVIII ст. поруч із приписаними до казенних варниць робітними людьми, "солепромисловці" використовували найману працю бурлак і інших люмпенізованих елементів феодального суспільства. На другому - з другого десятиріччя XVIII ст. і до 1782 р.- часу закриття промислів, переважала в основному примусова праця різних груп залежних від феодальної держави категорій населення, а з середини XVIII ст. поряд з нею і солдат місцевого гарнізону.

2. Становище солеварів і робітних людей

Дослідження становища робітних людей на початковому етапі розвитку промислів затруднено через відсутність необхідних джерел. Лише опис соляних промислів, складений С.Тітовим, дозволяє до певної міри відтворити картину становища найманих робітників, зайнятих разом з "хазяями" на промислах. В основному, вони працювали на доставці на промисли дров "на хазяйському коні" з навколишніх лісів. Крім доставки і розшивки дров, підтримували вогонь в печах, заповнювали котли ропою. Оплата праці як робітників, зайнятих на доставці дров, так і "у казана" була однаковою - по 2 пуди солі за тиждень і "харчі"³⁶. Якщо врахувати, що протягом тижня виварювали не менше 30 пудів солі, тому що варіння займало в середньому 1,5 доби, а вивантаження солі і заповнення казана новою ропою ще 0,5 доби, то виходить, що їх заробіток складав близько 1/15 усієї кількості вивареної солі.

Що стосується умов життя, то можна допускати, що жили вони в тих же наспіх побудованих шалашах ("куреньях"), де й виварювалася сіль, а то і просто під відкритим небом, піддавалися постійній загрозі татарських нападів, не кажучи про природні умови, які були притаманні цій місцевості на початковому етапі її освоєння. Так, Готліб Юнкер у згаданому описі промислів зазначав, що не тільки людям, але й тваринам дошкуляли влітку комарі та оводи.

Приблизно таким же було становище і робітних людей, що направлялися з 1664 р. для обслуговування казенних варниць. Крім всього іншого, вони змушені були запасатися як провіантом для себе, так і фуражем для робочої худоби на весь період роботи на промислах.

З побудовою Соляного містечка і переходом до постійного солеваріння відбулися відповідні зміни в становищі місцевих солеварів і робітних людей, що як і раніше направлялися на казенні промисли для виконання різних допоміжних робіт. Про це можна зробити певні висновки на підставі віршів тогочасного мандрівного поета Климентія Зіновіва, який після відвідання місцевих соляних промислів в одному із своїх віршів описав умови праці місцевих солеварів, порівнявши їх з працею солеварів на Прикарпатських промислах, зокрема в Коломії³⁷:

*"Торяники великую працу подыймают:
Паче коломийцов, що гуски³⁸ виробляют.
Сотце³⁹ бо ведер вкинет на бочку соли воды
И дрова в печ ввергая натерпится беды.
А безпристанно треба и недосыпати
И иже не пригорела сковорода пилновати.
Потом в садовницу соль з сковороды выкидаает
И на другой сад воду пошедши накидает.
И потреба из солью бочку изтрусити
И всего, что ведется там пилно досмотрити.
Из подлым здоровьем нечего подымати,
Хоч мало знемошнет мусет варить перестати.
И спаси их боже же так ся труждают,
Же господарские сковороды не гуляют..."⁴⁰*

Наведений уривок з вірша поета К. Зіновіва досить чітко характеризує основні операції, які доводилось виконувати солеварам при обслуговуванні варниць наприкінці XVII - на початку XVIII ст. на Торських і Бахмутських соляних промислах. З цього ж уривка вірша можна також зробити висновок, що в цьому випадку маються на увазі приватні варниці, де фактично був відсутній поділ праці, що солевари не тільки варили сіль, але й самі ж заповнювали сковороди ропою, вибирали сіль зі сковороди в садівниці та виконували інші допоміжні роботи.

Оскільки у вірші вказується, що "нема ж там жен, в Бахмуте некому кошуль прати, мусет взявши нову носить покул здрати", можна допускати, що бурлаки - солевари наймалися на сезон, тобто працювали на промислах не цілий рік, а лише в літній період.

З вірша також витікає, що з розширенням солеваріння наприкінці XVII - на початку XVIII ст. росте попит на наймані робочі руки. Покривається він за рахунок відхідників на сезонні роботи, яких часто називали "гулящими людьми" - бурлаками. Їхнє становище, очевидно, мало відрізнялося від становища робітників, котрі приїжджали на промисли разом з хазяями ще в початковий період солеваріння на Торі.

Більш чітку картину становища різних груп робітних людей подають джерела XVIII ст. Найбільше вони містять повідомлень про становище солеварів. З них можна переконатись, що умови роботи солеварів були досить важкими: працювали вони в примітивно побудованих варницях. Хоча джерела конкретно не вказують скільки годин тривав їхній робочий день, але можна допустити, що при одній сковороді в Бахмуті постійно знаходилося два солевари, котрі змінювались після завершення виварки солі в сковороді. Якщо в Бахмуті цей процес тривав півдобу, то в Торі - цілу добу. Так, у відомості, представленій торським отаманом і солеварами на оплату праці в жовтні 1753 р., вказувалося: "Знаходимося ми... при Торських соляних заводах при виварці казенної і на городовика (приватних промисловців - В.П.) солі "денно и ночью безотлучно"⁴¹. У відомості на оплату праці робітникам Бахмутських заводів 1744 р. перераховуються при сковороді по два солевари і по два робітники "для метання дров у печі"⁴².

За свою тяжку роботу при кип'ячих сковородах, на постійних протягах, у заповнених димом і ропними парами старих торських варницях солеvari одержували в літню пору за добу по 15, а взимку по 14 коп.⁴³ У Бахмуті за відомостями 1744 р. влітку солеварам платили по 20 коп.⁴⁴ З середини XVIII ст., як свідчать відомості на оплату праці, спочатку в Бахмуті, а після і в Торі перейшли на оплату праці з урахуванням норм виробітку. Якщо за добу в сковороді в Бахмуті виварювали не менше 120 пудів солі, а в Торі - 60 пудів, то солеварам платили по 1 коп. за кожен пуд, у випадку невиконання норми - по 1 деньзі за пуд⁴⁵, тобто в двоє менше. Як свідчать джерела, виконати цю норму було непросто. Наприклад, у квітні 1759 р. в Торі 4 солеvari, що обслуговували одну сковороду, з 24 діб понад 60 пудів виварили лише у 15 випадках, а в 9 - менше 60 пудів⁴⁶.

У середині 60 -х рр. XVIII ст. ця оплата праці солеварів показала, очевидно, комісії, що готувала доповідь про роботу промислів, занадто високою, тому в проєкті штату обслуговуючого персоналу і витрат на його утримання було внесено пропозицію платити солеварам по 1 коп. в тому випадку, якщо вони в Бахмуті виварять протягом доби не менш 130, а в Торі - не менш 60 пудів солі. Але якщо "через їх лінивість і недогляд" такої кількості солі протягом доби не буде виварено на одній сковороді, то з їх заробітку за кожен недоварений пуд солі віднімали по одній деньзі⁴⁷. У проєкті, як бачимо, була зроблена спроба виробити єдині критерії оплати праці торських і бахмутських солеварів, оскільки перші постійно зверталися з такими проханнями до адміністрації промислів. Крім грошової оплати, солеварам, що бажали займатися землеробством (а ним у XVIII ст., мабуть, займалася переважна більшість, оскільки солеваріння велося не завжди регулярно) виділяли до 30 десятин ріллі і сінокосів і надавали право вільного користування лісом для власних потреб "у відведених для заводів урочищах"⁴⁸.

Джерела також свідчать, що солеvari займалися рибальством, торгівлею, візництвом (чумацтвом), заготівлею і доставкою дров на промисли, деревного вугілля і т.д. Наприклад, у липні 1763 р. за паспортом до Бахмутської заводської контори звернувся місцевий солевар Микола Соловйов із проханням відпустити його "для власних потреб до міста Черкаська та на морські коси"⁴⁹. У серпні 1765 р. "солеварський син" Іван Ільєнко звернувся з проханням відпустити його "для торгівлі до луганських станиць і в слобідські полки"⁵⁰. Влітку, 1773 р. бахмутський солевар Семен Малий виготовив у міуських байраках 15 тис. штук дубового гонта⁵¹. Наявні також ряд повідомлень про заключення конторою із солеварами контрактів на доставку на промисли дров, вугілля і т.д.

Заняття рибальством на морських косах, торгівлею, підвозом і т.д. сприяло росту майнової нерівності серед солеварів, про що переконливо свідчать ті ж звернення солеварів за паспортами. Якщо солеvari Потап Клименко й Іван Олефіренко в лютому 1765 р. просять відпустити їх на донські коси "для зароблення грошей на сплату подушної податі" і збираються добиратися туди пішо⁵², то в жовтні того ж року "солеварський син" Іван Ільяшенко просив відпустити "його з п'ятьма працівниками на десятих волових возах до міста Черкаська і на рибні лови та для покупки риби на цілий рік"⁵³.

Таким чином, можна стверджувати, що солеvari за своїм майновим станом склали найбільш привілейовану групу робітних людей соляних промислів. Їхня робота на промислах вважалася основною державною повинністю. Крім неї, вони платили лише подушний податок. Тому не дивно, що в солеvari прагнули записатися й представники інших верств населення, зокрема козацькі підпомічники, навіть, однодвірці. У зв'язку з цим полкова адміністрація вимагала, щоб записані в солеvari козацькі підпомічники виконували усі свої колишні обов'язки, тому що за роботу на варницях вони одержували від казни чи "вільноварильщиків" відповідну платню⁵⁴.

Джерела також свідчать, що в 50 -х рр. солеварів, їхніх дітей і родичів "використовують на різних допоміжних роботах (помічниками ковалів при латанні сковорід, доставці до варниць дров, будівельних матеріалів та інших), вимагають від них відбування ландміліцької служби без "усякої оплати"⁵⁵.

Найбільш привілейовану частину солеварської команди склали отамани, що виконували функції керівників солеварної команди, тобто були зв'язуючою ланкою між солеварами, робітними людьми та адміністрацією промислів. Вони зобов'язані були "дивитися, щоб казенне солеваріння велося добротню, щоб від безгосподарності та розхлябаності не наносились збитки казні, щоб сіль була добре виварена, щоб вся виварена сіль потрапляла на склади...", стежити за полагодженням сковорід і визначати потрібну кількість ковалів, визначати матеріали, необхідні для проведення своєчасних ремонтних робіт на заводах, стежити за економним використанням дров, щоб вільноварильщики без "выписей" не вивозили сіль з промислів і т. ін.⁵⁶. За свою роботу отамани, як витікає із списків штатів солеварних заводів, отримували по 24 крб. на рік⁵⁷, хоча за відомостю 1767 р. їм було виплачено по 8 крб. за кожен місяць⁵⁸.

Наведені вище факти дозволяють стверджувати, що серед солеварів існувала відчутна майнова нерівність, яка свідчить про соціальну диференціацію серед міського і сільського населення в Україні XVIII ст.

Нерівність в оплаті праці характерна і для іншої групи кваліфікованих працівників - ковалів. На початку XVIII ст. праця ковалів-майстрів на казенних варницях оплачувалася по 1 крб. на місяць, а рядових по 0,5 крб. Крім грошей ковалям, як і солдатам, що охороняли промисли, видавалися харчі та робочий одяг, тобто вони знаходилися на казенному утриманні⁵⁹. Згідно з відомостями 40 - 70 -х рр. як командированим на промисли за нарядами, так і вільнонайманим ковалям платили за кожну відпрацьовану добу по 6,5 коп., до того ж за кожну нововиготовлену сковороду по 9 крб., а в 60-х рр. вже по 10 крб. За запропонованим штатним розписом 1765 р. щорічна заробітна плата коваля складала 23 крб. 72,5 коп.⁶⁰ Таким чином, ковалі за рівнем заробітної платні прирівнювалися до солеварних отаманів. Однак, становище ковалів на промислах було незрівнянно тяжчим, ніж у солеварів, тому що здебільшого вони знаходилися на такому ж положенні, як і приписані до заводів селяни.

Найтяжчим було становище приписаних до заводів селян, як місцевих, так і тих, що направлялися на промисли зі слобідських полків, Белгородської і Воронежської губерній. Вони використовувалися на допоміжних роботах - заготівлі і доставці дров на промисли, їхній розшивці і доставці до варниць, розтоплюванні печей, перевезенню солі з варниць на склади, заготівлі сіна для худоби, що утримувалася на промислах для виконання різних робіт (наприклад, у 1653 р. при Торських промислах утримувалося 126 голів робочої худоби), заправці сковорід ропою і т.д.⁶¹

Про тяжке становище приписаних до соляних промислів селян свідчать донесення самої адміністрації промислів, яка вимушена була визнавати, "что обыватели, будучи на той работе с голоду обессилили и другие во время метання суровицы за бессилием и в колодезь попадали"⁶². Оплата праці приписаних селян проводилася згідно з "плакатом" 1724 р.: пішим у літню пору (травень-вересень) платили по 5, а кінним по 10 коп. за день, у зимовий період (жовтень -квітень) - відповідно - 4 і 6 коп.⁶³ Крім того, як свідчать джерела, вони також забезпечувалися харчуванням, як і солдати⁶⁴.

Відрив селян від їхніх господарств на тривалий час негативно позначався на стані їхнього господарства, що визнавали навіть представники офіційної влади. Так, у повідомленні Головної соляної контори Сенату від 24 вересня 1745 р. вказувалося: "И за не малым отягощением при Бахмутских и Торских соляных заводах в работах, которые находяца в тех работах с марта от 8 прошлого 1744 году и поныне почти все с головы на голову беспеременно, и такие бедные и одинокие многие из них находятя, что в домах их, кроме одних жен их никаго мужеска полу не имеетя..., да в нынешнее летнее время как пахать, так и посеять надежды на них иметь не возможно"⁶⁵. Тому й не дивно, що ніколи на промисли не висилалося необхідної кількості приписаних селян.

Недостача робочих рук на допоміжних роботах змушував адміністрацію промислів вдаватися до використання на цих роботах солдат місцевого гарнізону, котрим оплачували по 2 коп. за добу⁶⁶, а також вільнонайманців. Найбільше адміністрація вдавалася до підписання контрактів з місцевими селянами на постачання дров, вугілля, дьогтю в 50-70-х рр. XVIII ст., а також і з вільнонайманцями.

Аналіз становища різних груп робітних людей на промислах дозволяє зробити висновок, що в найбільш привілейованому становищі знаходилися солеварі та їх отамани. Порівняно високо оплачувалася праця ковалів. У найтяжчому становищі знаходилися приписані селяни. Однак, незважаючи на істотні відмінності в становищі окремих груп робітних людей, усі вони складали загальну масу кріпосного, безправного населення. І будь-яке невиконання розпоряджень адміністрації тягло за собою тяжкі покарання. Винятковою жорстокістю відрізнявся управляючий промислами в середині XVIII ст. підполковник Спешнев, котрий, як свідчать джерела, бив робітних людей "прилюдно, без милосердия и так, что не удовольствуясь по спине, но и по брюху и по бокам, от чего все бедные пришли в великий страх"⁶⁷.

Приведені факти свідчать, що в забезпеченні промислів робочими руками можна виділити два періоди. На першому до початку XVIII ст., коли переважало приватне солеваріння, основну частину робітних людей промислів складали наймані робітники і навіть казна на перших порах в Торі та в Бахмуті, через труднощі у забезпеченні варниць робочими руками, порушувала питання про можливість застосування вільнонайманої праці. Але, очевидно, через відсутність вільних робочих рук в умовах панування феодальних відносин у країні перейти до застосування найманої праці було неможливо. Тому з розвитком в Торі і Бахмуті казенного солеваріння промисли забезпечувалися робочими руками шляхом прикріплення до них різних груп робітних людей, залежних від феодальної держави. Хоча їхня праця оплачувалася по-різному, в залежності від її значимості і кваліфікації, згідно з існуючими нормативами і в ній були великі розходження, однак у правовому відношенні всі вони складали загальну масу феодально залежного населення Російської імперії.

РОЗДІЛ V.

УЧАСТЬ СОЛЕВАРІВ І МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ У КОЗАЦЬКИХ ПОВСТАННЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII - ПОЧАТКУ XVIII СТ.

Окраїнне розташування соляних промислів, постійна загроза нападів кримських татар, насадження кріпосницьких порядків після побудови казенних соляних варниць на Торі, обмеження свободи господарської діяльності місцевого населення вели до загострення соціальних протиріч, соціальної боротьби, що знайшла вираження у втечах робітних людей з промислів, відмовах від виконання покладених на них повинностей, у відкритих виступах проти місцевих воєвод, активній участі місцевого населення в масових народних виступах другої половини XVII - початку XVIII ст., в найбільшій мірі в козацьких повстаннях під проводом С.Разіна та К.Булавіна.

Оскільки події повстань досить повно висвітлені в спеціальних працях істориків, то в цьому розділі зупинимося лише на питаннях участі в них місцевого населення, насамперед робітних людей соляних промислів та мешканців новозбудованих міст, а також на проявах їх повсякденного спротиву наступові панівних верств феодального суспільства та російського самодержавства на окраїни.

Уже в 1664 р. відряджені на казенні промисли робітні люди з південних міст Московської держави достроково покинули варниці, а частина навіть не з'явилися на промисли¹. Через два роки аналогічно поступили робітні люди, відряджені на Тор з Чугуєва. В царському розпорядженні від 17 березня цього ж року вимагалось розшукати втікачів і повернути їх на Тор².

Важкі умови праці та зловживання місцевої адміністрації ("приказних людей") стали причиною активної участі поселенців Маяцького, в першу чергу робітних людей казенних варниць на Торі, в заколоті гетьмана І. Брюховецького. Скориставшись ситуацією, вони убили місцевих приказних людей і разом з цареборисівськими "черкасами пошли с озер обозом к запорожському атаману Івану Сирко"³. Маяцьке містечко та казенні соляні варниці запустили. Московський уряд змушений був уживати термінові заходи до відновлення Маяцького та соляних промислів на Торі. Однак уже через два роки маячани і робітні люди Торських соляних промислів прийняли участь у повстанні під керівництвом С. Разіна.

Для розширення району повстання, прориву блокади урядовими військами Дону та забезпечення козацтва хлібом С.Разін восени 1670 р., направляючись з основними силами на Волгу, відрядив свого молодшого брата і найближчого сподвижника Фрола на Дон і Слобідську Україну. На початку вересня невеликий загін повсталих на чолі з отаманами С.Шадрой, Ф.Колчевим і осавулом Ф.Агеєвим на Белгородській лінії зайняв міста Острогозьк і Ольшанськ. Успіх козаків зумовлювався насамперед їхньою активною агітацією "викорінювати державних людей", що знаходила широкий відгук у місцевих жителів, а також переходом на їх бік острогозького полковника І.Дзиковського, що ще навесні 1670 р. "судами втай многие подарки и запасы, и вино, и мед отправлял" С. Разіну⁴.

Перехід І.Дзиковського з Острогозьким слобідським полком на бік повсталих був викликаний недотриманням царською владою даної обіцянки українським переселенцям, що селилися на південних рубежах Росії, - поступовим обмеженням автономії українських козацьких утворень після підписання Переяславських угод. Підтримка Острогозьким полком повсталих мала велике агітаційне значення, тому що надавала їхнім діям певні риси законності.

Однак успіх повсталих в Острогозьку та Ольшанську був нетривким. Уже на другий день повстання, 10 вересня 1670 р., в Острогозьку відбувся переворот. Отамани і найбільш активні козаки були арештовані й страчені. Незважаючи на це, на початку осені район дії повсталих розширився. 27 вересня до м. Коротоаяк з основними силами підійшов Ф.Разін. Повсталі розраховували, що захоплення міста не тільки відкриє їм шлях на північ, але й забезпечить зв'язок Воронежа з Доном, прорве блокаду урядовими військами Донської землі. Важливість Коротоаяка в боротьбі з повсталими розумів і царський уряд. Тому на допомогу місцевому воєводі М.Ознобишину поспішили зі своїми полками воєводи сусідніх міст⁵.

Зосередження урядових військ у вересні 1670 р. під Коротоаяком полегшило дію іншого загону повсталих у межах Слобідської України під проводом отамана Олекси Хромого, котрого на Дону

називали Лешком Черкашеніним. Близько 500 чол. цього загону в бударах піднімалися вверх по Дінцю і до 200 - на конях - берегом ріки⁶. У загоні були також запорожці і татари⁷.

1 жовтня 1670 р. повсталі опанували Маяцьким містечком, а потім і Цареборисовом. Місцева царська адміністрація була страчена, а влада передана виборним отаманам. У Маяках козаچه коло на пропозицію О.Хромого обрало отаманом Омельяна Субочева⁸. Усіх робітних людей відпустили з промислів. Частина з них приєдналася до повсталих. Завдяки цьому загін Хромого поповнився як за рахунок маячан, так і торських робітних людей. За показаннями відпущених Хромим валуйчан в його загоні нараховувулось до 1000 чол. кінноти й 3000 піших, що піднімалися на бударах по Дінцю⁹. На думку дослідників, відомості про чисельність загону О. Хромого могли бути навмисно завищені, щоб підняти дух повсталих, а також посіяти паніку в урядових колах.

Просуваючись вверх по Дінцю, Черкашенін розсилав своїх агітаторів по містах Слобідської України. Спеціального листа з підписом і печаткою О. Хромого було направлено Харківському слобідському полку. Оскільки бідніші верстви місцевого населення підтримували повсталих, виникла загроза повстання в самому м. Харкові. У зв'язку з цим харківський полковник Г. Донець змушений був залишити Чугуїв і перебратися з полком до Харкова. Це полегшило дії повсталих. У їхніх руках до середини жовтня виявилися міста Балаклея, Зміїв, Чугуїв, Мерефа, жителі яких "великому государю изменили и воевод... выслали"¹⁰. 15 жовтня почалися заворушення у Богодухові, до якого прибули чотири разінці на чолі з отаманом П.Івановим - торським солеваром, і почали богодухівських "черкас намовляти на свої злодійські задуми, щоб вони отаману їхньому О. Хромому підкорились і нічого не боялися, що він, Олексій ні в яких містах жителям ніякого зла не заподіяв"¹¹. Місцеві богодухівські власті схопили агітаторів і взяли під варту, однак жителі, що зібралися на площі, не тільки звільнили разінців, але і захопили в місті владу. В цілому в жовтні 1670 р. виступами проти офіційної влади була охоплена більшість міст Слобідської України. Центром повстання став Зміїв. З нього агітатори направлялися під Полтаву, Гадяч, навіть Конотоп і Чернігів.

Для придушення повстання уряд направив, крім Белгородського полку на чолі зі стольником Г.Косаговым, полки нового строю, що були найбільш боєздатною частиною тогочасної російської армії. Сам факт використання цих полків проти повсталих свідчив про розмах повстання і небезпеку його поширення на інші райони. У придушенні повстання брали участь і війська українського гетьмана Д. Многогрішного, запорозькі козаки, очолювані генеральним осавулом М. Гвинтівкою¹². Підтримали карателів місцева козацька старшина і багаті міщани. Під натиском урядових військ повсталі змушені були покинути зайняті ними міста Слобожанщини. На початку листопада Хромий залишив останній укріплений пункт повсталих у цьому районі - містечко Маяцьке. Кінний частині загону на чолі з Хромим удалося втекти від переслідувачів і прорватися на Дон. Інша частина, що просувалась на байдарках униз по Дінцю з артилерією і продовольством, була перехоплена карателями біля Рипнинського юрту. Зайнявши зручну позицію, карателі побудували укріплення і стали чекати приходу повсталих. 5 листопада повсталі, очолювані донським отаманом Чортомликом, досягли Рипнинського юрту. Наткнувшись на засідку урядових військ, вони також вирішили укріпитися на правому боці Дінця. Чортомлик, зібравши "кращих людей з 100 чоловік", спробував прорвати засідку, але зазнав невдачі. Перекинувши частину військ на правий бік Дінця, царський генерал Косагов вирішив цілком знищити загнаних у пастку повстанців. 540 чол. на чолі з Чортомликом більше п'яти годин 5 листопада протистояли урядовим військам. Але перевага виявилася на боці останніх. Загін Чортомлика був цілком розгромлений, а сам отаман загинув у бою. У повсталих були захоплені прапори, бочка пороху, 20 великих будар, 42 великі човни і 32 - малі. Щоб ніхто не зміг скористатися суднами для втечі на Дон, було наказано їх "посікти і спалити"¹³

Косагов учинив жорстоку розправу над повсталими. У містах, по берегах Дінця, вздовж дороги стояли шибениці з трупами, у яких "руки і ноги відсічено, а туловище з головою повішено"¹⁴. Дружин і дітей повсталих топили в ріках, убивали, хоча цар, з огляду на небезпечну ситуацію на півдні Росії і на Україні, змушений був наказати белгородському воеводі Г.Ромодановському не чинити жорстоких розправ, а привести рідних учасників повстання до присяги і відпустити по домівках¹⁵. У Маяцькому повісили осавула донських козаків З.Воротова і 13 козаків, з місцевих жителів - виборного отамана Є.Субочева, а також І.Духоніна, друга Хромого, осавулів Т.Горлова і В.Маслова. У Цареборисові відрубали голову названій матері С.Разіна М.Говорусі, повісили її сина Якова і зятя І.Москаля. Не

помилували навіть поранених полонених. 52 чоловіка були повішені по берегах Дінця та при дорогах¹⁶.

І хоча повстання в цьому районі було придушене, невеликі загони, яким вдалося уникнути розправи, продовжували діяти в різних місцях Слобожанщини. Один з таких загонів на чолі з К.Даниловим з'явився на Торських озерах, але незабаром був розгромлений. Тому не дивно, що в квітні 1671 р. воєводи Г.Ромодановському був відданий наказ про посилку людей для "проведьвання" становища на Торі, в якому вимагалось в'яснити, у яких місцях і урочищах приховуються учасники повстання та чи багато їх і де нині вони можуть з'явитися¹⁷.

Окремі виступи місцевих жителів мали місце в наступні роки. Так, 30 листопада 1677 р. українське і російське населення Тора виступило спільно проти воєводи Родіона Маслова, який дозволяв собі різні зловживання з метою збагачення. Для заспокоєння жителів містечка послали з військами чугувського воєводу, однак наказали йому діяти обережно, умовляючи торян заспокоїтися і видати ініціаторів заклоту, а "задора никакова того новопостроенного города черкассам не чинить"¹⁸. Можна допускати, що ця вказівка, була продиктована не тільки прагненням усіляко сприяти закріпленню в новозбудованому містечку населення, але й активною участю торських солеварів у повстанні під керівництвом С. Разіна. Правда, організаторів виступу ніхто не видав і їм удалося покинути місто. 6 грудня Маслов повідомив, що жителі стали покірними, але сам він був переведений в інше місце. Усе це свідчить про те, що труднощі, з якими зіштовхнулося населення на початковому етапі освоєння краю, поширення на окраїни феодального гніту викликали не тільки невдоволення населення, але і були причинами його конфліктів з місцевою владою, активної участі місцевих жителів і відряджуваних на соляні промисли робітних людей у масових виступах другої половини XVII ст., насамперед у повстанні під керівництвом С.Разіна.

Якщо в народних виступах другої половини XVII ст. Донецький край був одним із віддалених районів масового антифеодального і антиурядового руху проти наступу Московської держави на окраїни, то на початку XVIII ст. він стає одним з опорних пунктів козацького повстання під керівництвом донського козака, отамана бахмутських солеварів К. Булавина.

Після розгрому козацького повстання під керівництвом С.Разіна уряд вживає ряд заходів, спрямованих на зміцнення свого впливу на південних окраїнах. Насамперед щедро роздає землі в "Поле" не тільки представникам великих дворянських родин, але й дрібним поміщикам, особливо тим, хто знаходився тут на державній службі. Зокрема, за Ізюмським полковником Ф.Шидловським і його родиною були закріплені тисячі десятин землі по обидва боки Сіверського Дінця. Разом з поширенням феодального землеволодіння насаджувалися феодальні порядки, які все більше проникали і в середовище козацтва. Козацька старшина не тільки порушувала принципи поділу державного "жалування", але й все частіше стала зловживати своєю владою, використовувати у власних інтересах працю голоти, що сприяло посиленню диференціації і соціальних протиріч серед козацтва.

На початку XVIII ст. цей процес ще більше посилювався. Північна війна, будівництво флоту, нової столиці, фортець на півдні вимагали величезних матеріальних засобів, великої кількості робочих рук. Це призвело до збільшення старих, введення нових податків, проведення рекрутських наборів в армію, примусового відправлення селян і ремісників на різні будівельні роботи і т.д. Тільки за перші десять років Північної війни близько 200 тис. чол. було взято в рекрути, у 1704 р. на будівництво Петербурга відправлено 40 тис. чол., на Воронежських верфях у 1698-1701 р. працювало до 15 тис. чол., а на будівництво Азова і Таганрогу в 1704-1707 р. щорічно направляли від 25 до 35 тис. чол. Усе це важким тягарем лягало в першу чергу на плечі селян і міських низів.

Від остаточного розорення селяни звичайно рятувалися втечею. Саме масові втечі селян з центральних повітів Росії на окраїни спостерігаються на початку XVIII ст. Утікачів найбільше приваблювали Дон та Запорожжя, де за давньою традицією кожний вважав себе вільним козаком і звідки на старі місця не повертали. Однак після підписання Константинопольського договору з Туреччиною царський уряд прагне всіляко обмежити "вольности" козацтва, зокрема донського, і підпорядкувати його місцевій адміністрації. У цьому плані не викликає особливого здивування рішення царського уряду від жовтня 1704 р. про передачу Бахмутських соляних промислів у відання казни та підпорядкування м. Бахмута Ізюмському слобідському полку. Ці дії уряду й послужили

поштовхом до зруйнування місцевими солеварами на чолі з К.Булавіним взимку 1705 р. Бахмутських соляних промислів.

Проти бунтівників ізюмський полковник Ф.Шидловський направив своїх козаків на чолі з наказним полковником Шустовим, який взяв в осаду Бахмут. Переконавшись, що населення Бахмута й інших навколишніх містечок підтримує К. Булавіна, Шустов змушений був відступити від міста¹⁹. Для вияснення справ на Бахмут було направлено дяка Адміралтейського приказу Олексія Горчакова. Однак козаки не дали йому змоги оглянути промисли і скласти їх опис. К.Булавін навіть деякий час протримав цього високопоставленого державного чиновника (за нинішніми мірками - міністра) під вартою²⁰.

У 1705 р., ведучи боротьбу зі втечами, царський уряд розпорядився зруйнувати всі козацькі "городки", збудовані на правому ("кримському") боці Сіверського Дінця, а тих, хто там поселився перевести на старі місця²¹. Козаки не поспішали з виконанням цього розпорядження. Тоді на Дон і Донець були направлені війська для розшуку і повернення втікачів. Цим скористався К.Булавін. Він розіслав по станицях "прилестные письма", закликаючи козаків виступити проти бояр, воєвод, офіцерів - всіх, "кто неправду делает". Зібравши із своїх прихильників невеликий загін, Булавін під Шульгінським городком розгромив загін Ю.Довгорукого, направлений на Дон царським урядом восени 1707 р. для розшуку і повернення на старі місця утікачів, що й стало початком масового виступу не тільки козацької голоти, але й домовитих козаків проти політики уряду, який охопив Дон й прилеглі південні повіти Росії та частину Південно-Східної України.

Після розгрому військ Довгорукого 9 жовтня 1707 р. при Шульгінському К. Булавін заявив, що, заручившись допомогою з Астрахані, Запорожжя і Тереку, залучить на свій бік всі донські містечка, потім, поповнивши запаси зброї за рахунок Ізюмського і Рибінського слобідських полків, піде на Азов і Таганрог і звільнить засланих та каторжників, які "стануть йому вірними товаришами". Навесні Булавін сподівався рушити на Воронеж і Москву. Бачачи ріст популярності К.Булавіна після розгрому військ Довгорукого, козацька верхівка вирішила якомога швидше погасити полум'я повстання "щоб їх... злого наміру не допустити"²². Цим вона розраховувала врятувати своє становище.

Наприкінці жовтня 1707 р. на р. Айдарі біля містечка Заколотного війська отамана Л.Максимова розгромили загін Булавіна, але полонити його самого їм не вдалося. У розгромі загону Булавіна, крім вірних отаману низових козаків, брали участь і урядові війська, надані в розпорядження Максимова азовським губернатором. За розправу над повсталими Л.Максимов здобув похвалу уряду. Однак популярність Булавіна дозволила йому втекти від переслідувачів і сховатися в лісах при верхів'ях Міуса. Прихильне ставлення до Булавіна частини козацької старшини, можливо навіть і самого Максимова, на думку деяких дослідників, підкреслює і той факт, що, після повернення до Черкаська військ останнього, Булавіну, хоча і таємно, вдалося прибути до донської столиці і бути присутнім на військовому колі.

З огляду на труднощі в розвитку повстання, Булавін із групою сподвижників пішов наприкінці 1707 р. на Запорожжя. Запорозька голота підтримала його, але старшина зайняла вичікувальну позицію. І хоча його протримали деякий час під арештом, але царській владі все-таки не видали. Цей факт підкреслює спільність інтересів козацтва в боротьбі проти царату. На початку 1708 р. Булавін зі своїми однодумцями перебрався на р.Тернівку і "вершини Самарские", очікуючи тут поповнення для свого загону. Звідси він розсилає "прилестные письма", закликаючи на допомогу і запорожців, і татар, і служилих людей окраїнних містечок. У березні він перебирається на Хопер і з цього часу починається новий період у Булавінському повстанні. Тут була сформульована програма руху, звідси також розсилалися "листи" у міста і села зі сподіванням залучити не тільки "усяких чорних людей", але й "начальных добрых людей" до повстання, щоб "стояти за дом пресвятыя Богородицы" і "за доброго царя"²³.

Ці заклики набули впливу і з березня 1708 р. розгорнувся широкий народний рух у Тамбовському, Козловському, Воронежському, Борисоглібському, Нижньо- і Верхньоломівському, Усердському, Белгородському і Пензенському повітах. Він став великою підтримкою для булавінців, але основна їхня увага була прикута в той час до Дону. У листі, адресованому донським козакам, головна увага приділялася питанням, що цікавили козаків,- донським вольностям, замахам на них "злих бояр" і "німців", містився також заклик до всіх козаків виступити на захист "старого поля"²⁴. Фактично в ньому відбилася прагнення козацтва боротися за збереження традиційних козацьких прав, проти

спроб уряду урізати донську автономію, а також містилися протиставлення старообрядництва "еллінській вірі", з якою зв'язувався наступ влади на вольності донських козаків і погіршення їхнього становища. Булавін прагнув об'єднати під прапором повстання всю основну масу козацтва.

Становище на Дону викликало велику тривогу в урядових колах. 6 квітня на Дон була відправлена царська грамота, що закликала Військо Донське йти "під керівництвом знатних і вірних отаманів". На Дон перекидалося кілька драгунських полків з Литви, московських ратних людей, кампанійських полків з України. Однак уряд спізнився: війська Булавина, незважаючи на опір у деяких місцях козацької верхівки, просувалися досить швидко вниз по Хопру і Дону. 7 квітня 1708 р. основні сили булавінців зайняли вигідну позицію на р. Лисковатці, що впадає в Дон нижче Паншина і вище Голубинського городків. 9 квітня тут вони здобули повну перемогу над військами отамана Л.Максимова. Залишки військ останнього втекли до Черкаська. До цього часу повстали містечка по Сіверському Дінцю на чолі з отаманом С.Драним.

В міру просування повстанців униз по Дону до них стали приєднуватися низові козаки. Навіть у самому Черкаську більшість отаманів і козаків не збиралися чинити опір Булавіну. 27 квітня повстанське військо, що нараховувало більше 20 тис. чол., підійшло до Черкаська. Три станиці здалися повсталим на другий день, інші пробули два дні в облозі. Максимов, Петров і інші прихильники уряду поступово втрачали свій вплив. 1 травня повсталим здалися ще дві станиці, після чого опір став марним. Козаки впустили до міста булавінців і видали Л.Максимова та найбільш ненависних їм старшин Є.Петрова, О.Савельєва, І.Машликіна, М.Саламату²⁵.

Після обрання на козацькому колі К.Булавина військовим отаманом, він прагне заручитися підтримкою черкаських старшин, вибираючи з їхнього середовища своїх найближчих помічників. Цим Булавін намагався об'єднати все козацтво в боротьбі проти урядових військ, що наступали на Дон. Так як на початку травня основна загроза повсталим виходила зі Слобідської України, то спочатку сам Булавін збирався очолити козаків, що відправлялися на Сіверський Дінець. Але, з огляду на загрозу Черкаську з боку Азова і Троїцької фортеці, у кінцевому рахунку, він залишився в донській столиці, а на Донець відправив С.Драного, на Хопер і Волгу І.Некрасова.

Після відходу з Черкаська основної повстанської армії і найбільш близьких до Булавина сподвижників з числа верхових козаків посилюється вплив на нього низової старшини на чолі з І.Зерщиковим, якому Булавін дуже довіряв і на час своєї відсутності в Черкаську хотів залишити навіть його наказним отаманом. Це, звичайно, позначилося на діях повстанського центру. Черкаські старшини підтримували боротьбу булавінців за старі донські вольності, але не розділяли їхнього прагнення перенести повстання за межі донської землі і доповнити станові козацькі вимоги антикріпосницькою програмою. Доказом цього служать листи К.Булавина від 12 травня в Посольський приказ і від 17 травня українським слобідським полкам.

У першому з них події на Дону характеризувалися як незначні і спрямовані проти всіляких зловживань колишнього отамана і його прихильників, за відновлення колишніх порядків, "щоб у нас у Війську Донському було як і раніше, як було при дідах і батьках наших". У ньому також містилося запевнення, що козаки "...Его Великого Государя украинным городам нападений не чинили и не будут чинить... желают Ему, Государю, служить как и ранее..."²⁶. В другому листі Військо Донське просило командирів слобідських полків "войной на нас не ходит", містилася пропозиція владі Воронежа, Києва, Белгорода почати переговори²⁷. Крім того, у червні 1708 р. від К.Булавина була послана з Черкаська у верхові городки грамота з заборонаю "ходити на Русь під міста і на Волгу для руйнування і на війська Государеві війною... під страхом смертної страти"²⁸. У світлі цього цілком логічний висновок А.Пронштейна і М.Мінінкова про те, що коли загони І.Некрасова і Л.Хохлача, що діяли на Волзі, попросили допомоги, то вона не була надана не стільки через брак сили, скільки через позицію козацької старшини²⁹. У той же час, на наш погляд, недостатньо обґрунтованим є висновок деяких дослідників про те, що листи Булавина мали і тактичний характер, тобто повинні були приспати переговорами з урядом пильність останнього і виграти час для підготовки походу в центр Росії.

Наступ урядових військ на Дон змусив булавінців шукати союзників у боротьбі проти царату. Насамперед вони звертаються за допомогою до запорожців, призиваючи їх виступити проти загальних ворогів - "панів" і "риндарів"(орендарів)³⁰. Повідомляючи про наступ урядових військ на Дон, донські козаки писали запорожцям, що ці війська складають загрозу і для Війська Запорозького,

тому потрібно один за одного "постояти... вкупі", "щоб наші козаці ріки були як і раніше, і нам би бути козаками, як було споконвіку козацтво, і між нами козаками, щоб було одностайство і братерство"³¹. І хоча запорозька верхівка не виконала своєї обіцянки надати булавінцям допомогу, як тільки буде від них отримано листа, запорозька голота відгукнулася на заклик донських козаків і взяла участь у діях загонів С.Драного, С.Беспалого і Н.Голого на Дінці, зокрема в бою на р.Уразовій 8 червня 1708 р. проти Сумського слобідського полку, що закінчився його повною поразкою.

Вступили булавінці в переговори також з кубанськими татарами, щоб через них налагодити зв'язок з Туреччиною, віддаючи перевагу поверненню Азова останній, ніж посиленню впливу на Нижній Дон царського уряду. Усе це, на наш погляд, говорить не стільки про антифеодальну, як про антиурядову спрямованість Булавінського повстання, про прагнення козацтва відстояти старі порядки. І лише в листі М.Голого, написаному в червні 1708 р. у таборі на р. Лозовій (правий доплив Айдару), містився заклик до селянства взяти участь у повстанні. Головними ворогами і козаків, і "усієї черні" Голий називав бояр, "які неправду чинять". Розташування на границі з Військом Донським урядових військ, ставки каральної експедиції у Валуйках на чолі з братом убитого булавінцями Ю.Довгорукого Василем не дозволили загонові Голого поширити свої дії на Белгородський повіт і заручитися підтримкою селянства. Про складну ситуацію в регіоні говорить лист Петра І О.Меншикову від 27 травня 1708 р., в якому він писав: "Необходимая мне нужда месяца на три туда ехать, дабы с помощью Божею обезопасить тот край... понеже сам знаешь каково тот край нам надобен, о чем больше терпеть не могу, а с собою из армии больше не требую - только свой полк"³².

Розгром повсталими Сумського полку додав їм впевненість і одночасно послабив наступ урядових військ на Дінці. Цим скористалися С.Драний і його сподвижники, розгорнувши активне просування на територію Ізюмського слобідського полку. Наприкінці червня загонові Драного, Голого, Беспалова і брата Булавина (близько 8000 повсталих, серед яких нараховувалося до 1500 запорожців) підійшли до Тору і Маяків. Звертаючись до рядових козаків, Драний зажадав здачі містечок і видачі полковника Ф.Шидловського. У випадку невиконання цих умов, він погрожував "вирубати" усі слобідські полки, як Сумський.

На допомогу слобідським полкам під Маяки і Тор були направлені регулярні війська, що не дозволили повстанцям опанувати останніми і розвинути наступ на слобідські полки. Після підходу підкріплень урядовим військам, повсталі зняли облогу Тору і відступили до урочища Крива Лука. Тут у нічний час з 1-го на 2 липня відбувся вирішальний бій між повсталими й урядовими військами, що закінчився поразкою повсталих. У бою, що продовжувався біля п'яти годин, повсталі втратили більше 1500 чол. (багато хто при відступі потонув у Дінці), інші утекли під покривом ночі. У бою загинув С.Драний. Після перемоги над повсталими в урочищі Крива Лука урядові війська направилися під Бахмут, "де було злодійське зборище із запорозькими козаками для перестерігання післаних царських полків на Азов. І та післана партія той Бахмут випалила і розорила дощенту, а їх злодіїв, багатьох побили і взяли в полон бахмутського отамана Харитошку Абакумова та осавула В.Скоробогатова з товаришами..."³³. Розгром повсталих під Тором і Бахмутом відкривав урядовим військам шлях на Черкаськ, посилив розбрід серед повстанців.

Розгром повстанської армії С.Драного, невдала спроба булавінців 5-6 липня взяти Азов сприяли оформленню в Черкаську змови проти Булавина. Козацька старшина, щоб удержати владу на Дону, не дати приводу для її обмеження і репресій за участь у повстанні, вирішила прибрати самого К.Булавина і його найближчих прихильників. Уже по дорозі з-під Азова в Черкаськ вона розправилася з Л.Хохлачом та іншими близькими сподвижниками Булавина.

Убивство 7 липня 1708 р. К.Булавина і прихід до влади старшин на чолі з І.Зерщиковим викликали невдоволення серед широких верств донського козацтва, особливо верхових городків. Вони вимагали від Зерщикова і старшин "учинити відповідь, за яку провину... убили Булавина і старшин його", загрожуючи прийти в Черкаськ "заради справжнього розшуку". Козаки не вірили версії Зерщикова про самогубство К.Булавина. Основна маса козаків мала намір продовжувати боротьбу і виражала глибокі невдоволення убивством Булавина. І тільки коли армія В.Довгорукого 26 липня підійшла до Черкаська, старшини погодилися видати йому сина Булавина Никифора, брата Івана, сина Драного Михайла і ще 26 козаків, яких потім відправили до Москви. 27 липня війська Довгорукого зайняли Черкаськ і, незважаючи на вираження "покірності з боку черкаських козаків", суворо розправилися з ними, стративши кожного десятого³⁴.

Однак повстання ще не було остаточно придушене. На Дінці продовжував спротив урядовим військам М.Голий. Некрасов вирішив перевести свій загін до Паншина городка, до якого направлявся з військами М.Голий. Ще не встиг Голий підійти до Паншина, як загонами І.Некрасова, С.Безпалого і І.Лоскута, що знаходилися там, рушили в похід. В.Довгорукий оцінив обстановку, що склалася, і вирішив не допустити об'єднання сил повсталих. Його війська перекрили шлях загону Голого, а сам Довгорукий з кіннотою 20 серпня направився до Єсаулівського городка, де повсталі з В.Тельним очікували підходу загону Некрасова. 22 серпня війська Довгорукого почали наступ на городок. Оскільки він з трьох боків був захищений рікою, а з четвертої - польовими укріпленнями, то повсталі сподівалися відбити атаки урядових військ і дочекатися приходу основних сил на чолі з Некрасовим. І хоча перший приступ карателів на городок повсталі зуміли відбити, але витримати натиск переважаючих сил противника вони не змогли і 24 серпня здалися. Майже одночасно війська князя П.Хованського і калмицького хана Аюки розбили близько 4 тис. повсталих біля Паншина городка.

Розгром повсталих під Єсауловим і Паншином змусив Некрасова змінити план дій свого загону, що направлявся в цей район. Від станиці Нижнє-Чирської, він з 2000 козаків, при яких були дружини і діти, пішов на Кубань. Його табір на Кубані незабаром став пристанищем для всіх, хто рятувався від карателів, опорним пунктом, відкіля повстанці продовжували вести боротьбу із самодержавством. Царський уряд через азовського губернатора І.Толстого звернувся до Туреччини з проханням видати Некрасова і його сподвижників, однак ця справа затяглася, а за умовами Прутського договору вони залишилися в межах Туреччини і до кінця життя Некрасова (1737 р.) продовжували робити походи на територію Росії, розправляючись з домовитими козаками.

Після розгрому основних сил повсталих на Дону Довгорукий наприкінці серпня 1708 р. почав підготовку до походу на Донець, що залишався, як і раніше, важливим вогнищем повстання. На початку вересня війська Довгорукого підійшли до Дінця і рушили до Обливенського городка, де, за повідомленнями, знаходилися загонами П.Рискулова і М.Голого. Однак повстанці, довідавшись про наближення карателів, залишили містечко і пішли спочатку під Богучари, а потім до добре укріпленого Донецького городка. Вони сподівалися, що за його міцними стінами вдасться вчинити опір карателям, а коли розіб'ють війська Довгорукого, то до них пристане "чернь", і, "поймав города пойдут к Москве побивати бояр и немцев-прибыльщиков"³⁵. Незважаючи на те, що Голому вдалося зібрати ще понад 7000 козаків і одержати деякі перемоги, все-таки у вирішальному бою з військами Довгорукого біля Решетилівського городка на початку листопада 1708 р. повсталі потерпіли поразку. М.Голому і М.Количеву удалося втекти з невеликим загonom. Але незабаром Количев, а потім і Голий були схоплені урядовими військами і відправлені до Преображенського приказу, де після страшних катувань їх стратили.

Карателі розправилися не тільки з самими повсталими, але й з тими, хто їм співчував, знищивши основні осередки повсталих. Це найбільше відбилося на становищі Війська Донського, яке після розгрому повстання, все більше потрапляє в залежність від місцевої царської адміністрації.

Після придушення Булавінського повстання за розпорядженням особисто Петра І, котрий наприкінці травня по дорозі з Троїцька (нині - Таганрог) під Полтаву зупинився у Бахмуті, відновлюється солеваріння на тій же старій основі. У 1712 р. до Бахмутських промислів приписали селян цієї провінції для виконання всіх допоміжних робіт, а з подальшим розширенням промислів для виконання цих робіт спочатку щорічно зобов'язані були посилати по 600 чоловік слобідські полки, а з 1744 р. - адміністрація Белгородської і Воронежської губерній.

Приписані до соляних промислів козацькі підпомічники та українські селяни, що проживали в Белгородській та Воронежській губерніях різними способами протестували проти направлення їх на примусові роботи на промисли. Найбільш поширеним проявом такого протесту були втечі. І хоча вони на промисли направлялися в супроводі військових команд, проте рідко коли в повному складі прибували до місця призначення. При соляних заводах адміністрації також доводилось утримувати спеціальні команди, під наглядом яких приписані до заводів робітні люди виконували різні допоміжні роботи. Підтвердженням цього може служити такий факт. У жовтні 1740 р. Харківська полкова канцелярія доручила підпрапорному Матвееву зібрати по сотнях і сопроводжувати до Бахмута 120 чол. 17 жовтня він повідомив канцелярію, що ще до відправки 26 чол. втекли і просив дозволу на відправку останніх, щоб і вони не розійшлися. 21 жовтня Матвеев повідомляв, що з відправлених з

ним 94 чол. (в т.ч. 40 з підводами) по дорозі втекло ще 12, з яких 6 навіть залишили свої підводи. Після прибуття до Бахмута Матвеев повідомляв, що при ньому залишилося лише 23 чол.³⁶

На промислах приписані до заводів робітні люди працювали під наглядом солдат місцевого гарнізону. Так, згідно з рапортом комісара Торського батальйону Василя Кондратьєва від 24 січня 1763 р. його солдати знаходились "у содержания караулов в Торской заводской комисси, при денежной казне, в казенной кузнице и в заводах". Всього 22 чол. несли службу на вказаних дільницях, у тому числі і в двох варницях з 12 сковородами³⁷. Незважаючи на те з червня по жовтень 1763 р., тобто за 5 місяців з Бахмутських і Торських соляних заводів втекло 105 чол., присланих із Белгородської і Воронежської губерній³⁸.

Масові втечі приписаних до промислів селян, їх пошуки та конвоювання на промисли дорого обходились Соляній конторі, через що, у зв'язку із скороченням виварки солі, вона запропонувала ці повинності перекласти на самих солеварів і членів їх родин. Імператорським указом у липні 1765 р. було відмінено висилку на промисли для допоміжних робіт селян із Белгородської та Воронежської губерній, замінивши їх солеварами та членами їх родин.

6 липня в Бахмуті зібрали всіх членів солеварної команди (понад 150 чол.) для ознайомлення з цим указом. Після оголошення указу писарем Волнянським, солевари заявили, "что в казенные работы итить не желают". При цьому солевар Борис Андреев підійшовши до прапорщика Голубкова, що відповідав за доведення указу до відомих солеварів, не тільки образив, але й травмував його. Однак через солеварних отаманів адміністрація зуміла умовити солеварів приступити до роботи, а зачинщик протесту Борис Андреев був покараний кнутом³⁹. Варто також зазначити, що серед солеварів знаходив певний відгук і гайдамацький рух, що поширювався наприкінці 50 - у 60 рр. в Україні.

Неспокійна ситуація на Слобожанщині, зокрема боротьба запорожців проти наступу на їх володіння з боку не лише царського уряду, але й місцевих поміщиків, змусили царський уряд вжити ряд заходів, щоб запобігти конфліктам, особливо напередодні селянсько-козацької війни під керівництвом Омеляна Пугачова. На вимогу місцевої влади в район Бахмута направили Рязький полк з артилерією. Після поразки повстання Пугачова в районі Сіверського Дінця і Бахмута деякий час діяв полковник Пугачова Василь Журба, збираючи "разбежавшихся" учасників руху⁴⁰.

Отже, важкі умови життя в новозбудованих за розпорядженням царського уряду містах-острогах не лише робітних людей, яких царський уряд направляв на примусові роботи на соляних промислах, але й часто примусово поселених у них мешканців, зловживання воевод не тільки викликали незадоволення й різні форми протестів (скарги на воевод, втечі робітних людей із соляних заводів, примусово поселених мешканців із міст), але й їх активну участь у козацьких повстаннях другої половини XVII - початку XVIII ст., зокрема у заколоті І.Брюховецького, козацьких повстаннях С.Разіна та К.Булавіна. Фактично приводом до останнього була передача у відання казни соляних промислів на Бахмуті, якими до жовтня 1704 р. вільно користувалися не лише місцеві жителі, але й населення Слобожанщини та сусідніх районів Росії.

ВИСНОВКИ

Опрацьована література, публікації джерел і матеріали архівів дозволяють стверджувати, що достовірні відомості про постійне солеваріння на Торських соляних озерах (в межах нинішнього м. Слов'янська Донецької області) можна віднести до кінця XVI ст., а на річці Бахмут (нині, очевидно, через її оміління за нею закріпилася назва Бахмутка) - до останніх років XVII ст., коли, після зруйнування кримськими татарами в 1697 р. соляних варниць на Торі, місцеві жителі стали переселятися на Бахмут і займатися тут солеварінням, оскільки ропа бахмутських підземних джерел, розвіданих козаками Сухарівського юрту в 1683 р., виявилася більш якісною від води торських соляних озер.

На перших порах як на Торі, так і на Бахмуті сіль виварювалася "вільноварильниками"(приїжджими солеварами - чумаками). Переважно влітку, коли в процесі випаровування озер концентрація ропи підвищувалася, вони приїжджали цілими валками, щоб захиститися від нападів татар, зі своїми робітними людьми, казанами, заготовленими по дорозі дровами і, розташувавшись біля озер табором, варили сіль переважно 2-3 тижні, після чого поверталися додому. Оскільки на одну двоволову мажу, як свідчать джерела, вони завантажували в середньому до 60 пудів солі, то зрозуміло, що вона призначалася не лише для власних потреб, але й надходила на ринок, даючи певний прибуток чумакам. За повідомленнями торських воєвод у 70-х рр. XVII ст. протягом літа на Торські озера приїжджало до 10000 вільноварильщиків, які за той час могли вивезти із промислів до 600000 пудів солі, що в загальній сумі давало чималі прибутки.

Тому зрозумілою стає вказівка московського уряду після зведення у 1663 р. на правому боці Сіверського Дінця Маяцького острогу про заведення казенного солеваріння на Торі. У 1665 р. казна виварювала тут сіль у 40 котлах, в той час як приїжджі солевари - у 418. Обслуговувалися казенні варниці робітними людьми з числа державних селян і козацьких підпомічників слобідських полків та сусідніх повітів Московської держави, в той час як робітні люди вільноварильщиків працювали за грошову або натуральну винагороду. Цим в основному пояснюється активна участь робітних людей казенних соляних заводів у заколоті І.Брюховецького та повстанні С. Разіна й зруйнування ними казенних варниць на Торі.

У 1704 р., у зв'язку із суперечками між слобідськими та донськими козаками за соляні джерела на Бахмуті, місцеві соляні промисли були передані у відання казни, а в 1715 р. така ж доля спіткала і Торські. Однак налагодити постійне виробництво солі й отримувати стабільні прибутки від Торських і Бахмутських соляних заводів казні так і не вдалося до кінця XVIII ст., хоча в окремі періоди вона отримувала не менше 50000 крб. річного прибутку, що складало понад 10% загальних прибутків Росії від продажу казенної солі.

Найбільше казна приділила уваги місцевим соляним промислам наприкінці 30-х - на початку 40-х рр. XVIII ст., узв'язку з нестачею солі на півдні Росії в період російсько-турецької війни 1735-1739 рр. Потреба в солі на Лівобережжі України та в південних провінціях Росії в середині XVIII ст. визначалася в 2000000 пудів. Під керівництвом, призначеного імператрицею Анною Іоаннівною управляючим Торськими і Бахмутськими соляними промислами Готліба Юнкера були побудовані за європейським зразком нові соляні варниці в Торі, проведена часткова реконструкція бахмутських, яка майже вдвічі збільшила продуктивність випарних установок. Нові варниці суттєво відрізнялися від старих і були пристосовані до роботи в будь-яку пору року. В них сіль виварювали у великих сковородах (чренах). Над чренами були встановлені витяжні труби, а в печах димоходи, завдяки чому ропні пари і дим виводилися з приміщення, що докорінно покращувало умови роботи солеварів. Подача ропи на сковороди здійснювалася за допомогою росолопідйомних машин. Вони із висвердлених в землі колодязів та озер доставляли її в спеціальні басейни, де в процесі випарювання в літні місяці її концентрація підвищувалась, що помітно впливало на збільшення виварки солі на одній сковороді при порівняно меншій затраті дров, а також зменшувало чисельність робітних людей, зайнятих на ручному черпанні ропи.

Однак ці прогресивні нововведення не сподобалися казні, яка намагалася всіма способами економити кошти. Тому уже в 60-х рр., як відмічав академік Гільденштедт, повернулися до старих більш примітивних варниць, які були порівняно дешевші, але вимагали більшу кількість робочих рук, котрими, однак, казні все важче ставало забезпечувати промисли.

Відсутність необхідних робочих рук, труднощі в забезпеченні промислів дровами (навколишні ліси були винищені) та в доставці солі до споживачів, а також вільна доставка дешевої кримської солі на місцеві ринки після підписання Кючук-Кайнарджійського договору, спричинили закриття соляних промислів у Торі та Бахмуті за розпорядженням генерал-губернатора Г. Потьомкіна у 1782 р.

Майже безперервне функціонування соляних промислів протягом двох століть мало великий вплив на подальший промисловий розвиток регіону. Фактично вони заклали основи розвитку сучасної соляної промисловості краю. В процесі їх розвитку, особливо в 20-50-х рр. XVIII ст. були проведені перші на території краю геологічні розвідки запасів кам'яного вугілля, яким хотіли замінити дрова при виварці солі (конструкції печей не дозволили цього зробити), виплавці залізної та срібної руди. На базі розвіданих запасів залізної руди в 1748 р. було збудовано перший залізоплавильний завод (функціонував лише 7 років), із продукції якого передбачалося виготовити труби, щоб постачати ропу із бахмутських соляних джерел в район Сухарівської слободи, куди, на берег Дінця, планувалось перенести бахмутські варниці, щоб забезпечувати їх дровами. Останні сподівалися сплавляти як по Дінцю, так і по Осколу до самих промислів. Функціонування промислів поклато початок формування робочих кадрів сучасного Донбасу.

Тому цілком обгрунтовано можна твердити, що не з часу відвідання Г.Капустіним у 1722 р. району р. Кондрючої для перевірки відкритих керівництвом Бахмутських соляних заводів і місцевими козаками тут покладів кам'яного вугілля, розпочинається промислове освоєння Донбасу, а з часу постійного солеваріння на Донеччині. Якщо йдеться про конкретну дату, то за таку можна прийняти документально підтверджений 1600 р., оскільки з цього року, направлені московським царем Борисом Годуновим для зведення укріпленого міста при гирлі Осколу люди опального воеводи Богдана Бельського разом з монахами Святогірського монастиря стали виварювати для своїх потреб сіль на Торі та охороняти промисли від нападів татар.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

ВСТУП

1. Скальковский А.А. Соляная промышленность Новороссийского края (1715-1847) //ЖМВД. - 1849. - Ч.25. - С. 65.
2. Там само. - С. 71-72.
3. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. - Одеса, 1853. - Ч.2. - С.450-506.
4. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. - М., 1852. - Отд. 5. - С.117.
5. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской, отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI-XVIII вв. - Харьков, 1886. - Т.1. - С.10.
6. Россия: полное географическое описание нашего Отечества /Под ред. В.П.Семенова. - Т.7. Малороссия. - Спб., 1903. - С.174.
7. Там само. - С.277.
8. Там само. - С.175.
9. Фомин П.И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России. - Харьков, 1915. - Т.1. - С.457-463; Горлов П. История горнозаводского дела на территории Донецкого края и возле Керчи (1696-1859): Отд. оттиск из журнал "Горнозаводское дело" за 1915 год. - С.1.
10. Савельев Е.П. История Дона и Донского казачества (у 4-х частях). -Новочеркасск, 1915. - Ч. 2.- С.206-207.
11. Черкасская Е. Стачка рабочих Бахмутских и Торских соляных заводов в 1765 г. // Историк-марксист.- 1940. - № 11. - С.109-111.
12. Цукерник А.Л. Соляная промышленность Донецкого бассейна в XVIII в. //Вопросы экономики, планирования и статистики /Сб. статей. - М., 1957. - С.272-281.
13. Слюсарський А.Г. Слобідська Україна (Історичний нарис XVII- XVIII ст.). - Харків, 1954.- С. 170-176 , 278; Він же: Соціально-економічне розвиття Слобожанщини XVII- XVIII вв. - Харьков, 1664. - С.312-328.
14. Історія Української РСР. - Київ, 1967. - Т.1. - С. 123; Історія робітничого класу Української РСР. - К., 1967. - С.29,40;

15. Лисянський А.С. Конец Дикого поля: историко-краеведческий очерк /Под ред. проф. Е.В.Чистяковой. - Донецк, 1973.- С.51, 62-63, 79-83, 111,112; Розен Б.Я. Солонные кристаллы: научно-популярный очерк. - Донецк, 1977. -С.79-108 та ін. Автор останнього нарису зупиняється на записці М.В.Ломоносова Соляному комісаріату, трактуючи її як і В. Данилевський (Данилевский В.В. Ломоносов на Украине.- Л., 1954.- С.94) як власний здобуток Ломоносова, якому під час перебування в Києві вдалося відвідати не тільки Українську лінію, що зводилась у 1731-1733 рр., але й соляні промисли в Торі та Бахмуті, на підставі чого й було складено "Нижайший доклад", у той час як дослідники творчості Ломоносова розглядають його як переклад доповіді Г.Юнкера російською мовою (Ломоносов М.В. Полное собрание сочинений.- М.-Л. 1954.- Т.5.- С. 662; Т.10.- 411-412).
16. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. - К., 1959.
17. Новик Е.О., Пермяков В.В., Коваленко Е.Е. История геологических исследований Донецкого каменноугольного бассейна (1700-1917). - К., 1960.
18. Слабесв І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України) XVIII- перша половина XIX ст. - К., 1964.
19. Історія міст і сіл УРСР. Донецька область. - К, 1970.
20. Потолов С.И. Рабочие Донбасса в XIX в. - М.-Л., 1963. - С.10-70.
21. Стецюк К. Вплив повстання С.Разіна на Україну. - К., 1947; Подъяпольская Е. Восстание Булавина. - М., 1962.
22. Пірко В.О. До питання про розвиток техніки в соляній промисловості України в XVII- XVIII ст. //Нариси з історії природознавства і техніки. - К., 1985. - С.91-94; він же: Предсказано Ломоносовым// Донбасс.- 1986.- № 5.- С. 123-127; він же: Географія збуту донецької солі // Історико-географічне вивчення природних та соціальних процесів на Україні. - К., 1988. - С.73-78; він же: Оборонні споруди та їх значення в заселенні Південно-Східної України //Географічний фактор в історичному процесі. - К., 1998. - С.95-110; він же: Видобуток солі в XVII- XVIII ст. як імпульс до виникнення промисловості Донбасу // I Регіональна конференція "Донбас - минуле, сьогодення і майбутнє. - Донецьк, 1992; він же: Готліб-Фрідріх-Вільгельм Юнкер і Донбас //Нові сторінки з історії Донбасу. - Донецьк, 2000. - С.228-234 та ін.
23. Пірко В.А. Заселення Донеччини в XVI- XVIII ст. // Нові сторінки історії Донбасу. - Донецьк, 1992. - Кн.1. - С.26-43; він же: Скільки років Артемівську? // Донбас. - 1986. - № 5. - С.183-184; він же: Козацтво на Донеччині //Рідний край. Історико-краєзнавчий альманах. - Донецьк, 1995. - Вип.1. - 24-32; він же: Перша печатка підприємств Донбасу //Там же. - С.107-108; він же: Из истории Донбасса. Уч. пособ. для уч. 7-9 кл. общеобразовательной школы. - Донецк, 1995 та ін.
24. Пірко В.А. Северное Приазовье в XVI- XVIII вв.- К., 1988.- 132 с.; він же: Торські та Бахмутські соляні промисли в XVII- XVIII ст. // Нові сторінки історії Донбасу.- Донецьк,1994.- Вып. -3. С.- 3-20; Горшков В.П., Грищенко А.В. Соль земли Донецкой.- Донецьк, 1992.- Ч. 1-2; История родного края.- Донецк, 1998.- Ч.1.
25. Акты Московского государства, изданные Императорской Академией наук/ Под ред. Н.А.Попова. - Спб. 1890-1901. - Т.1-3; Акты, относящиеся к истории Войска Донского, собранные А.Н.Лишиным у 3-х томах, 4-х частях. - Новочеркасск, 1891; Сборник Русского Исторического Общества (далі - Сб. РИО). - Т.55, 63, 68,104,108,114,117,130, 146,147.
26. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі - ЦДІАУК). - Ф.1805.
27. Там само. - Ф.1800.
28. Російський державний архів давніх актів (далі - РДАДА). - Ф.353.
29. Там само. - Ф.13,16,248; Російський державний архів Військово-Морського Флоту (РДАВМФ).- Ф.233; Архів Санкт-Петербурзького відділення Російської Академії Наук (далі - АСПВРАН).- Ф. 36, оп. 1, спр. 561.
30. ЦДІАУК. - Ф.1584,1589,1710,1722,1725,1791,1802,1807.
31. РДАДА. - Ф.375, оп.1. - д.62;
32. Дневник путешествия по Слободско-Украинской губернии акад. Санкт-Петербургской Академии Наук Гильденштедта. - Харьков. 1892.
33. Щоденник Генерального підскарбія Якова Марковича.- К., 1893-1897.- Т.1-3.
- 34.Вірші ієромонаха Климентія Зиновієва //Пам'ятки українсько-руської мови і літератури /Видав з передмовою В. Перетц.- Львів, 1912.-Т.7.

РОЗДІЛ І

1. Россия: Полное географическое описание нашего Отечества.- Т.7.- С.174.
2. Плетнева С.А. Половецкая земля. Древнерусские княжества X - XIII вв.- 1975.- С. 270 - 271.
3. Разрядная книга 1475 - 1598 гг.- М., 1966.- С. 223, 233.

4. Беляев И. О сторожевой, станичной и полевой службе на польской окраине Московского государства до царя Алексея Михайловича.- М.,1846.- С. 19-20; Акты Московского государства (далее - АМГ).- СПб.,1890.- С. 14 - 15.
5. Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии.- М.,1852.- Отд.1.- С. 108.
6. Багалій Д.І. Історія Слобідської України.- Харків, 1990.- С.18; Слюсарский А.Г. Указ соч.- С. 313.
7. АМГ.- Т.1.- С. 175.
- * Приймав участь у війні проти Туреччини в команді П.Сагайдачного.
8. АМГ.- Т. 1.- С. 177.
9. Там само.- С. 192.
10. РДАДА.- Ф. 210.- Белгород. стіл, стб. 1, а. 83.
11. Там само. - А . 64.
12. Филарет. Указ соч.- Отд. 1.- С.114.
13. Там само.- Отд. 5.- С. 2.
14. Там само.- Отд. 1.- С.117; Историческая хронология Харьковской губернии/ Сост. Щелков.- Харьков.- С.13-14; Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины.- С. 313.
15. Филарет. Указ соч.- Отд. 5.- С. 17; Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины.- 313.
16. АМГ.- Т.2.- С. 204.
17. Там само.- С. 321-322.
18. РДАДА.- Ф. 123, оп.1, спр. 7, а. 1- 6.
19. Чтения МОИДР.- М., 1859.- Кн.2.- С. 47.
20. АМГ.- Т.2.- С. 211- 212.
21. РДАДА.- Ф. 210.- Белгород. стіл, стб. 203, а. 634.
22. Там само.- Стб. 255, а. 1- 4.
23. Там само.- А. 55.
24. Воронежский край с древнейших времн до конца XVII в. Документы и материалы по истории края.- Воронеж.- 1976.- С. 99 - 104.
25. РДАДА.- Ф. 210, Белгород.стіл, стб. 436, а. 317.
26. Там само.- Стб. 431, а. 73-74.
27. Там само.- Стб. 436, а.317 - 318.
28. АМГ.- Т.3.- С. 112 - 113.
29. РДАДА.- 210, Белгород. стіл., стб. 436, а. 319.
30. Там само.- А. 320.
31. Там само.
32. Там само.- Стб. 769, а. 343 - 344.
33. Там само.- А. 425.
34. Там само.- Стб. 504, а. 77 - 80.
35. Там само.- Стб. 600, а. 710.
36. Там само.- Стб. 998.- А.2; А. Г. Слюсарський, використавши ці відомості, помилково вважав, що на Торських промислах були задіяні всі 100 котлів, хоча в дійсності казенна сіль виварювалась, згідно з повідомленням С. Перцова в 1665 р., лише в 40 котлах.
37. РДАДА.- Ф. 210, Белгород. стіл, стб. 998, а. 123.
38. Там само.
39. Там само.- А. 128 - 129.
40. Там само.- А. 68.
41. Там само.- А. 9.
42. Там само.- А. 136.
43. Там само.- А. 143, 153.
44. Там само.- А. 173.
45. Там само.
46. Там само.
47. Там само.- А. 79.
48. Там само.- А. 155.
49. Там само.- А. 162; стб. 1273.- А. 166.
50. Там само.- Стб. 1530.- А. 232.
51. Там само.- А. 680.
52. Там само. Більш детально про це: Пирко В. Торская укрепленная линия// ВИ.- 1986.- № 1.- С. 181-184.
53. ЦДАУК.- Ф.- 1722, оп.1, спр. 6.- А. 14, 15, 18, 21.

54. Записки Одесского общества истории и древностей (ЗООИД).- Од. 1848.- Т. 1.- 362- 363; Акты, относящиеся к истории Войска Донского./ Собр. Лишними.- Т. 1.- С. 199-200, 207, 231.
55. Скальковский А.А. Соляная промышленность.- С.63-67.
56. Савельев Е.П. История Дона и Донского казачества.- Новочеркасск, 1915.- С. 207.
57. Подъяпольская Е. Восстание Булавина.- М.,1962.- С. 60-61.
58. ЗООИД.- Т. 1.- С. 363; Скальковский А.А. Соляная промышленность.- С. 66.
59. ЗООТД.- Т. 1.- С. 364; Сборник судебных решений, бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины.- Харьков, 1884.- С. 312.
60. Подъяпольская Е. Указ соч.- С. 65.
61. Російський державний архів Військово-Морського Флоту (РДАВМФ).- Ф. 233.- оп.1, спр. 146.- А. 81.
62. Там само.- А. 59, 108.
63. РДАДА.- Ф. 248.- оп.24, спр. 1604.- А. 82.
64. Там само.- Ф. 353, оп. 1, ч. 2, спр. 1033.- А. 1, 2.
65. Там само.
66. Там само.- А. 20.
67. Там само.
68. Там само.- А.3.
69. Сборник Русского исторического общества (Сб. РИО).- Т. 63.- С. 600.
70. РДАДА.- Ф. 353, оп. 1, ч. 2., спр.1033.- А.3.
71. Там само.- А. 4.
72. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства.- Харьков, 1887.- Т.2.- С. 434.
73. РДАДА.- Ф. 353, оп.1, ч. 2, спр. 1033.- А. 2.
74. Там само.- Спр. 1076.- А.1.
75. Сб. РИО.- Т. 104.- С.- 475-506.
76. РДАДА.- Ф. 353, оп. 1, ч.2, спр. 1076.- А. 4.
77. Сб. РИО.- Т. 130.- С.303-304.
78. РДАДА.- Ф. 248, оп. 24, спр. 426.- А. 430-431.
79. Там само.- Ф. 353, оп.1, ч.2, спр. 1033.- А. 5.
80. Там само.- Ф. 248, оп. 24, спр. 426.- А. 430-431.
81. Там само.- Ф. 353, оп.1, ч. 2, спр. 1033.- А. 5.
82. Там само.- Ф. 375, оп. 1, спр. 62.- А. 8-9.
83. Данилевский В.В. Ломоносов на Украине.- Л., 1954.- С. 94.
84. ЗООИДР.- Т.2.- С. 761.
85. РДАДА.- Ф. 665, оп. 1, спр. 111.- А. 12.
86. Там само.- Ф. 353.- оп. 1, ч. 2, спр. 2920.- А.1.

РОЗДІЛ II

- 1.Павленко Н.И. Спорные вопросы генезиса капитализма в России // ВИ.- 1966.- № 11.- С. 90; Заозерская Е.И. У истоков крупного производства в русской промышленности XVI-XVIII в.- М., 1970.- С. 180, 447.
- 2.Рабинович Г.С. Город соли - Стара Руса в конце XVII- начале XVIII вв.- Л., 1973.- С.60.
- 3.Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства.- Т. 1.- С.43-44.
- 4.РДАДА.- Ф. 210, Белгород. стіл, стб. 998.- А.20-21.
- 5.Там само.-А.136.
- 6.Слабеев І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні.- К., 1964.- С. 34.
7. Слюсарський А.Г., приймаючи до уваги, що на підводі завантажували не більше 30 пудів солі, вважав, що загальний обсяг виварки солі на Торських промислах складав 150-300 тис. пудів солі (Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. - 326.
8. РДАДА.- Ф. 353, оп. 1, ч. 2, спр. 1170.- А.3.
9. Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот и других документов.- С. 512.
- 10.РДАВМФ.- Ф. 233, оп.1, спр. 35.- А. 98.
- 11.Там само.- Спр. 146.- А.88.
- 12.ЦДАУК.- Ф.1722, оп.1,спр.15.- А. 1-2.
- 13.РДАВМФ.- Ф. 233, оп.1, спр.146.- А.81.
- 14.Там само.- А.59.
- 15.Там само.- А. 88.

16. Там само.- Спр. 4, а. 173-174; спр. 146.- А.99.
17. Там само.- Спр.249.- А. 21.
18. Там само.- Спр.250.- А.111.
19. Рабинович Г.Е. Указ соч.- С. 40.
20. Заозерская Е.И. Указ соч.- С. 170.
21. РДАВМФ.- Ф. 223, оп.1, спр.146.- А. 99,108.
22. Там само.- А. 52.
23. РДАДА.- Ф. 375, оп. 1, спр. 62.- А.10.
24. РДАВМФ.- Ф. 233, оп. 1, спр.146.- А.99.
25. Открытие и начало разработки угольных месторождений в России.- М., 1952.- С.48, 58.
26. Горный журнал.- 1828.- № 10.- С. 149.
27. На нашу думку, справа 62 ("Известие о соляных заводах на Украине", що зберігається в 375 фондів РДАДА (оп.1), складає короткий витяг із опису Г. Юнкера кінця 1736 р. Про це говорить двомовність (німецька і російська мови) цієї справи.
28. Там же.- А. 8-16.
29. Данилевский В.В. Ломоносов на Украине.- Л., 1954.- С.94.
30. РДАДА.- Ф. 248, оп. 24, спр.1604.- А.73-74.
31. Данилевский В.В. Указ соч.- С.95.
32. Ломоносов М.В. Полн. собр. соч.- М.-Л.,1954.- Т. 5.- С. 662; Т. 10.- С. 411- 412. На відміну від них В.Данилевський вважав, що доклад Ломоносова - результат особистого знайомства вченого з станом промислів під час його відвідання цих місць, перебуваючи в Києві у 1733-1734 рр.(Данилевский В.В. Указ. соч.- С. 34-36).
33. Горн. Журнал.- 1828, № 10.- С. 148-152.
34. Там само.- С. 150.
35. Там само.- С. 150-152.
36. РДАДА.- Ф. 353, оп.1,ч. 2, спр. 1033.- А. 24.
37. Там само.- Ф. 248, оп. 24, спр.1604, . 804.
38. Там само.- Ф. 353, оп.1, ч. 2,спр.1033.- А. 19-20.
39. Там само.- Ф. 248, оп. 24, спр. 1604.- А. 78.
40. Там само.- Ф. 353, оп. 1, ч. 2, спр.1170.- А.4.
41. Путешествие академика Гильденштедта по Слободско-Украинской губернии.- Харьков, 1892.- С.43-44.
42. Там само.- С. 44.
43. ЦДІАУК.- Ф. 1805.-, оп. 1, спр. 129.- А. 145, 205.
44. Там само.- Ф. 1800, оп.1, спр. 13.- А. 504.
45. Путешествие академика Гильденштедта.- С.44.
46. РДАДА.- Ф. 353, оп.1, ч. 2, спр. 1033.- А. 19.
47. Там само. - Спр. 1170.- А.8-9.
48. Путешествие.- С. 38-39.
49. ЦДІАУК.- Ф. 1800, оп.1, спр. 1.- А. 528.
50. Там само.- Спр. 28.- А.671.
51. Там само.- А. 670.
52. Там само.- Спр.1.- А. 529.
53. Там само.- Спр. 29.- А.306.
54. Там само.- А.675-676.
55. Там само.- Спр. 4.- А . 214.
56. РДАДА.- Ф. 353, оп. 1, ч. 2, спр. 366.- А. 29.
57. Там само.- Спр. 1033.- А. 19.
58. Там же.- Спр. 1170.- А. 5-6.
59. ЦДІАУК.- Ф. 1800, оп. 1, спр. 2.- А. 147.
60. Слюсарский А.Г. Указ соч.- С.317-318.
61. РДАДА.- Ф. 248, оп. 24, д. 1604.- А. 195-196.
62. Там само.- А. 83.
63. Там само.- А.757.
64. Там само.
65. Там само.- А. 796.
66. Путешествие.- С. 42.
67. ЦДІАУК.- Ф. 1800, оп. 1, спр. 12.- А. 43.
68. Там само.- Ф. 1710, оп. 2, спр. 309.- А. 16; спр. 833.- А. 2.
69. АСПВРАН.- Ф. 36, оп. 1, спр. 561.- А. 208.

70. ЦДІАУК.- Ф. 1800, оп. 1, спр. 129.- А. 128.
71. Путешествие.- С. 43-46.
72. Там само.- С. 46.
73. АСПВРАН.- Ф. 36, оп. 1, спр. 561.- А. 213-214.
74. Там само.
75. Путешествие.- С. 47.

РОЗДІЛ III

1. Загоровский В. Изюмская черта.- Воронеж, 1980.- С.52-53, 58.
- 2..АМГ.- Т. 1.-С.176.
3. Воронежский край с древнейших времен до конца XVII в.: Документы и материалы по истории края.- Воронеж, 1976.-С. 58.
4. Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие.- С. 313.
5. Чтения Московского об-ва истории и древностей российских. (далі - ЧМОИДР).- 1859.-Кн.2.-С. 47.
6. АМГ.- Т. 2.- С. 211-212.
7. Там само. - С. 321-322.
8. ЦДІАУК.- Ф. 1791,оп.2, спр.20, стб. 43.- А. 55.
9. ЧМОИДР.- Кн. 2.-1859.- С.46-47.
- 10.РДАДА.- Ф. 123, оп.1, спр. 7.- А. 2-6.
- 11.Пирко В.А. Северное Приазовье в XVI-XVIII вв.- К., 1988.- С.48.
- 12.РДАДА.- Ф.210, Белгород. стіл, стб. 998.- А.4.
- 13.Там само.- а. 79; ЦДІАУК.- Ф. 1791, оп.2, спр. 61.- А. 154-155.
- 14.Историко-статистическое описание Харьковской епархии.- Харьков, 1858.- Ч. 5.- С. 137-138.
- 15.РДАДА.- Ф. 210, Белгород. стіл, стб. 998.- А. 162
- 16.Материалы для истории колонизации й быта степной окраины Московского государства.- Ч.І.-С. 130-132.
- 17.РДАДА.- Ф. 210, Белгородський стіл, стб. 1237.- А. 166.
- 18.Там само.- А. 170.
- 19.ЦДІАУК.-Ф. 1722, оп. 1, спр. 6.-А. 14, 15, 18, 21.
- 20.Скальковский А. А. Соляная промышленность в Новороссийском крае (1715-1843)// Журн. мин-ва внутр.дел.- 1849.- № 25.-С. 65-67.
- 21.РДАДА.-Ф. 210. Белгород. стіл, стб. 1610.- А. 92.
- 22.Подьяпольская С. П. Восстание Булавина 1707-1709 гг.-М., 1962.- С.60-61.
- 23.Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов.- С. 512.
- 24.РДАДА.- Ф. 248, оп. 24, спр. 1604.- А. 80.
- 25.ПСЗ.- Т. 8, № 6287; Пирко В.О. Торські та Бахмутські соляні промисли у XVII-XVIII ст.// Новые страницы истории Донбасса.- 1994.- Кн. 3.- С. 9.
- 26.ПСЗ.- Т. 6, № 3724.
- 27.Там само; АСПВРАН.- Ф. 36, оп. 1, спр. 561.- А. 207.
- 28.РДАВМФ.- Ф. 233, оп. 2, спр. 146.- А. 99.
- 29.Горный журнал.- 1828.- № 10.- С. 149.
- 30.Сборник РИО.- Т. 63.- С. 599.
- 31.РДАДА.- Ф. 375, оп. 1, спр. 62.- А. 8-9. Про це більш детально йдеться у задепонованій автором статті "Развитие техники й технологии солеварения в Торе й Бахмуте в XVII-XVIII вв." (ВИНИТИ.- 1979.-№11).
- 32.АСПВРАН.- Ф. 36, оп. 1, спр. 561.- А. 6.
- 33.ПСЗ.-Т. 15, № 11013; Горный журнал.- 1828.- № 10.- С. 149.
- 34.РДАДА.- Ф. 248, оп. 24, спр. 1604.- А. 430.
- 35.АСПВРАН.- Ф. 36, оп. 1, спр. 561.- А.6.
- 36.Сборник РИО.- Т 68.- С.252.
- 37.ПСЗ.- Т. 15.- № 11013.
- 38.Сборник РИО.- Т. 68.- С.253.
- 39.АСПВРАН.- Ф. 36, оп. 1, спр. 561.- А.6.
- 40.ЦДІАУК.- Ф. 1805, оп. 1, спр. 51.- А.290.
- 41.Там само.- Спр. 44.- А.189-191.
- 42.Там само.- Спр. 45.- А. 44.
- 43.Там само.- Ф. 1710, оп. 2, спр. 510.- А. 16.
- 44.Там само.- А. 30.

45. Там само.- А 89.
46. РДАДА.- Ф. 248, оп. 24, спр. 1604.- А. 430.

РОЗДІЛ IV

- 1 РДАДА.- Ф.210, Белгород. стіл, стб.998.- А.136.
2. Там само.- А.123.
3. ЦДІАУК.- Ф. 1791, оп. 2, спр. 61.- А. 24.
4. Там само.
5. Матеріали по истории колонизации и быта степной окраины.- Т.1.- С.43.
6. Вірші ієромонаха Климентія Зіновієва сина// Пам'ятки українсько-руської мови і літератури.-Львів, 1912.- Т.7.- С. 129.
7. РДАДА.- Ф.353, оп.1, спр. 780.- А.1; ф. 248, оп. 24, спр.1604.- А.337.
8. РДАВМФ.- Ф. 233, оп.1, спр. 95.- А.3; спр.250.- А.110.
9. ПСЗ.- Т.VI.- СПб, 1830.- № 3724.
10. Сборник РИО.- Юрьев, 1900.- Т. 108.- С. 332.
11. Потолов С.И. Рабочие Донбасса в XIX в.- С.21-22.
12. Цукерник А.П. Указ.соч.- С.277.
- 13.ЦДІАУК.- Ф.1805, оп.1, спр. 46.- А.245-264.
- 14.ПСЗ.-Т.12,№8993.
- 15.РДАДА.- Ф. 248, оп. 24, спр.1604.- А.289-295.
16. Там само.- Ф. 353, оп.1, ч.2, спр.780.- А.2.
- 17.ПСЗ.-Т.УШ.- №5932; Сборник РИО.- Юрьев, 1898.-Т.104.- С.116.
18. Цукерник А.Л.- Указ.соч.- С. 278.
19. Там само.
20. Там само.
21. ЦДІАУК.- Ф.1725, оп.1, спр. 96.- А.10
22. Там само.- Спр. 111.- а. 6.
23. Сборник РИО.- Юрьев, 1900.- Т.108.- С.374.
24. ПСЗ.- Т.9.- № 6699; ЦДІАУК.- Ф.1725, оп.1, спр.32.- А.40.
25. ЦДІАУК.- Ф. 1725, оп.1, спр. 43.- А. 33.
26. Там само.- Спр. 271.- А. 214-216,251.
27. Сборник РИО.- Т.146.- С. 334.
28. ПСЗ.- Т. II- №8796; т.12.- №9354.
29. Цит. по: Черкасская Е. Указ. соч.- С. 110.
30. ЦДІАУК.- Ф. 356, оп. 1, спр.48.- А. 48.
31. Черкасская Е. Указ.соч.- С .110.
32. ПСЗ.- Т. 17.- № 12409.
- 33.Цукерник А.А. Указ. соч.- С.280.
34. ЦДІАУК.- Ф. 1805, оп.1, спр. 46.- А. 207- 226.
35. Там само.- А. 4.
36. РДАДА. Ф. 210, Белгород. стіл, стб. 998.- А.136.
- 37.В одному котлі виварювали 10-12 пудів солі.
38. Розфасована сіль.
39. Щоб заповнити казан ропою, необхідно було залити до 100 відер ропи.
40. Вірші ієромонаха Климентія Зіновієва.- С. 128.
41. ЦДІАУК.- Ф.1800, оп.1, спр.4.- А.751.
42. Там само.
- 43.РДАДА.- Ф.248, оп.24, спр. 1604.- А. 481.
44. Там само.
45. ЦДІАУК.- Ф.1800, оп.1, спр.4.- А. 751.
- 46.Там само.- Спр. 12.- А. 434.
47. АСПВРАН.- Ф. 36, оп.1, спр.501.- А. 223.
48. Там само.
49. ЦДІАУК.- Ф.1805, оп.1, спр. 46.- А. 42.
50. Там само.- А. 57.
51. Там само.- Спр.26.- А.163.
52. Там само.- Спр. 46.- А. 25.

53. Там само.- А.72.
54. Там само.- Ф.1800, оп.1, спр.4.- А. 383.
55. Там само.- А.751.
56. Там само.- Спр. 34, т.5.- А.766-770.
57. Там само; АСПВРАН.- Ф.36, оп. 1,спр. 561.- А.223-224.
58. ЦДІАУК.- Ф. 1800, оп.1, спр..28.- А. 312-329.
59. РДАВМФ.- Ф.233, оп.1, спр. 250.- А.111.
60. ЦДІАУК.- Ф.1800, оп.1, спр. 4.- А. 899, 939.
61. Там само. - А. 952.
62. РДАДА,- Ф. 248, оп.24, спр.1602.- А. 219.
- 63.Слюсарский А.Г.Социально-экономическое развитие Слобожанщины.- С.325; ЦДІАУК.- Ф.1800, оп.1, спр. 28.- А. 66-67,81-83.
64. РДАВМФ.- Ф. 233, оп.1, спр. 850.- А.111.
65. РДАДА. -. 248 , оп .24 , спр.160 4.- А. 403-414.
66. ЦДІАУК.- Ф.1800, оп. 1, спр. 28.- А. 83.
67. Цит.: Черкасская Е. Указ соч.- С.111.

РОЗДІЛ V

1. РДАДА.- Ф. 210, Белгородський ст., стб. 998.- А. 132.
2. ЦДІАУК.- Ф. 1791, оп. 2, спр. 61.- А. 22.
3. Городские поселения в Российской империи. - СПб., 1865.- Т. 5, ч. 1.- С. 403.
- 4.Пронштейн А.П., Мининков Н.А. Крестьянские войны в России XVII XVIII вв. и донское казачество.- Ростов н/Д.,1983.- 419 с.
5. Там само.- С. 154 -155.
6. РДАДА.- Ф. 210, Белгородський ст., стб. 687.- А.372.
7. Там само.- А. 374.
8. Стецюк К. Вплив повстання С.Разіна на Україну.-К., 1947.- С. 66.
9. РДАДА.- Ф. 210, Белгородський ст., стб. 687.- А. 375.
- 10.Стецюк К. Вплив повстання С. Разіна на Україну.- С. 67.
- 11.Там само.- С. 68.
12. Там само.
- 13.РДАДА.- Ф. 210, Белгородський ст., стб.687.- А.982-989.
- 14.Стецюк К. Вказ. праця.- С. 71.
- 15.Городские поселения.- С. 403.
- 16.Стецюк К. Вказ. праця.- С. 71.
- 17.Лисянский А.С. Конец Дикого поля.- Донецк, 1973.- С.72
- 18.Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии.- Т.5.- С.127.
- 19.Савельев П. История Дона и Донского казачества.- Новочеркасск, 1915.- Ч.3.- 207.
- 20.Подъяпольская Е.П. Восстание Булавина.- М., 1962.- С. 62.
- 21.Савельев П. Указ соч.- С. 205.
- 22.Лебедев В.И. Булавинское восстание 1707-1708 гг.- М.,1967.- С. 47.
- 23.Булавинское восстание (1707-1708). Сб. док.- М.,1935.- С. 452-455.
- 24.Там само.- С.452.
- 25.Пронштейн А.П., Мининков Н.А. Указ соч.- С. 249.
- 26.Акты, относящиеся к истории Войска Донского, собр. А. Лишиным.-Новочеркасск, 1891.- Т. 2. - С.167.
- 27.Булавинское восстание.- С.215-217.
- 28.Там само.- С. 247.
- 29.Пронштейн А.П., Мининков Н.А. Указ соч.- С.256-257.
- 30.Булавинское восстание.- С.365.
- 31.Там само.- С. 459-460.
32. Материалы по истории СССР.- Т.5.- С. 521
33. Там само.
- 34.Пирко В.А. Северное Приазовье в XVI-XVIII вв.- К.,1988.- С. 110.
- 35.Булавинское восстание.- С. 339-340.
- 36.Цукерник А.Л. Соляная промышленность Донецкого бассейна в XVIII в.- С. 278.
- 37.ЦДІАУК.- Ф. 1805, оп. 1, спр. 46.- А.4.
- 38.Там само.- Спр. 35, т. 6.- А. 1015-1045.
- 39.Черкасская Е.Стачка рабочих Бахмутских и Торских соляных заводов в 1765 г.- С. 111.

40.Лисянский А.С. Схо крестьянских войн // Неизвестное об известном.- Донецк, 1978.- С.68-69.

НА ОБКЛАДИНЦІ:

С.1 - план Бахмутської провінції 1767 р.

С.4 - реконструйована печатка Бахмутських соляних заводів 40-х рр. XVIII століття.

ДОДАТКИ

I. Рассказ валуичанина Поминки Котельникова о добыче соли на Торских озерах¹

"А соляные озера от царева городища² верст с 30. И ныне в тех озерах из Белгорода, и с Волуйки, и с Оскола, и с Ельца, и с Курска, и с Ливен, и с Воронежа охочие люди ежелет³ варят соль, а от татар делают крепость. И он, Поминко прошлого 133 (1625 г. - В.П.)⁴ году у озер был и соль про себя варил..."

1.Уривок з розповіді Поминка Котельникова друкується за збіркою джерел "Воронежский край с древнейших времен до конца XVII в.- 1976.- С. 57-58.

2.Царево городище - залишки м. Царева-Борисова, заснованого за указом Бориса Годунова в 1599 р. і зруйнованого кримською ордою на початку XVII ст.

3.Ежелет - щорічно

4.До 1492 р. на Русі відлік часу вівся за візантійським літочисленням, яке в середньому на 5508 років старше за літочислення від народження Ісуса Христа, згідно з яким у вказаному році від створення землі виповнилось 7000 років. За поширеною легендою у цьому році повинен був наступити новий всесвітній потоп. Тому на Русі з 7001 року почали вести відлік часу від 1-го року.

II.Соляныя варницы на торских озерах 1665 г.¹

Лета 7173 (1665 г. - В.П.) декабря в день 13 по государеву цареву и великаго князя Алексея Михайловича всея Великая и Малыя и Белья России самодержца и по наказу боярина и воеводы князя Бориса Александровича Репнина с товарищи за приписью дьяка Ивана Микулина воронежец Степан Титов ездил на татарские озера к соленому варенью, а приехав против переписки Елизарья Комынина досматривал и описал соленой завод, как то соленое варенье заведено и сколько варницъ построено, и сколько котловъ на великаго государя соль варять, и сколько пудовъ соли сварено, и сколько у того соленого варенья людей, и какихъ чиновъ, и которыхъ городовъ, и сколь далеко оттого соленого варенья по дрова ездять и впредь втѣхъ местахъ дровенаго лесу для соленого варенья, на сколько котловъ и на сколько летъ будетъ, и можно ли еще къ прежнимъ варницамъ прибавить варницъ вновь, и сколько какихъ иныхъ варницъ заведено, которыя люди соль варять изъ разныхъ городовъ и по какому государеву указу, и что съ техъ варницъ въ государеву казну пошлинь платяты, и допрашивалъ на торскихъ озерахъ всякихъ чиновъ людей, которые ныне соль варять, буде великий государь укажетъ соль варить наемными людьми, во что тое соль пудъ из варенья со всякими расходы учнетъ ставитца, и оторая по указамъ великихъ государей соль на торскихъ озерахъ сварена и ту соль отослать въ Белгородъ разныхъ городовъ на подводахъ и по сколько на подводы пудъ и с кемъ именны та соль отослана, и то писано въ сихъ книгахъ порознь по статьямъ.

На торскихъ озерахъ близко государевыхъ соловарныхъ куреней и онбаровъ построена церковь во имя Николы чудотворца всякихъ чиновъ людьми, которые приезжая на Торъ соль варять да близко той церкви почетъ ставлень острогъ отъ степи поставлено того острогу 22 сажена. Да надолбы от степи, от солонова озера до преснова озера поставлены в одну кобылину² на 350 саж. На торскихъ же озерахъ построены два онбара в сосновомъ лесу покрыты любемъ, в которые онбары сыпана государева соль.

Первый онбаръ мерою в длину полчетверта сажена поперекъ полтора сажена межъ угловъ. Другой онбаръ мерою в длину 3 саж. поперекъ полтора саж., а те онбары строил на великаго государя Степан Перцов. Да третий онбаръ, в которомъ была государева соль ослонень дубовымъ тыномъ,

покрыть лубемъ, а по скас Степана Перцова, что де тотъ онбаръ усердского черкашенина Алешки Мольшенка. На торскихъ же озерахъ посторены для государева соленаго варенья три жъ куреня на сохахъ³ ошичены и покрыты лубемъ в длину те курени 46 саж. поперекъ по 3 саж., а в техъ куреняхъ 15 печей худыхъ, 25 печей добрыхъ, а в техъ печахъ умазаны 20 котловъ, 20 котловъ из печей вынеты и всехъ 40. Котлы худы во многихъ местехъ прогорели и плочены, а заводу в техъ куреняхъ 40 корытъ большихъ и малыхъ тожь, 30 садовницъ 5, лукошки лубенныя... что из котлов соль вынимають, 4 ушата, 2 черпала, а ныне на торскихъ озерахъ на великаго государя соли не варячь - работниковъ неть. А по скаске Степана Перцова, что те работники с торскихъ озеръ разбежались, а иные по нарядамъ из городовъ не присланы, а хто именемъ на торскихъ озерахъ и которыхъ городовъ всякихъ чиновъ люди на великаго государя соль варили попеременно и до которова числа и хто имянемъ и с которыхъ городовъ в которой перемене летъ и с которова числа с торскихъ озеръ от соленаго варенья учпали бегать и тому даль Степанъ Перцовъ книги, а писалъ онъ Степанъ те книги своею рукою.

А для соленаго варенья от торскихъ озеръ лесъ в 4 в. и тотъ лесъ вырублен, а в длину того лесу на 5 в., а поперекъ тожь, а в томъ лесу молодого лесу подростает...

(Архивъ Мин. Юстиции. Подлинная строельная книга Белгород. Губ., 43-я, стр. 577-581).

1. Описъ запозичено зі збірника документів "Матеріалі для історії колонізації і біта степної окраїни Московського державства (Харьковської і частини Курської і Вороніжської губ. В XVI - XVIII ст./ Ред. Д. І. Багалей.- Харьков, 1886.- Т. 1.- С. 43-44. У збірці документ подано під такою назвою: "Соляные варницы на татарскихъ озерахъ". Оскільки в самому тексті замість татарських озер виступає назва торські, то й така назва подається і в назві документу.

2. "Надолбы в одну кобылину" - збиті навхрест колоди і закопані в землю лише в один ряд.

"Насохах"-

III. Бахмутські соляні промисли за описом Григорія Скорихіна

(1704р.)¹

"...на рѣчкѣ Бахмутѣ устроены у соловарныхъ колодязей Изюмского полку козаковъ и разныхъ городовъ 140 сковородъ соловарныхъ, да разныхъ городовъ всякихъ чиновъ людей 30 сковородъ."

1. Відривок опису запозичено із царської грамоти від 14 жовтня 1704 р. (ЗООИД.- Т.1.- С. 364).

IV. Извѣстие о соляныхъ заводахъ на Украйне

1-е. О соляныхъ Бахмутцкихъ заводахъ

Бахмутцкия соляныя заводы суть найлутчія и спорѣйшія изъ тѣхъ, которыя на Украйне и в околнничныхъ провинціяхъ находятъся. Оныя состоятъ в трехъ колодязяхъ, которыхъ слой такъ споры, что токмо 4 доля уваривается, а три доли равной доброты соли остается.

Желѣзныхъ сковородъ, в которыхъ соль варится, числомъ 300. И можно в сутки из всякой по 150 пудъ, но из всехъ 45000 пудъ соли получить.

Черпание и варение не кошто ея императорскаго величества отправляется, но всякъ, кто туда приѣдетъ, нанимаеть от воеводы, надзиране имееющаго, одну или более сковородъ на двѣ недели и на три, и плотить за каждыя сутки и одной сковороды по 6 рублевъ сковородного окладу, еже со всѣхъ 300 сковородъ 1800 рублевъ сочиняеть. Точию онъ какъ слой, такъ и дрова самъ провозить долженъ; и за свои 6 рублевъ получить онъ 150 пудъ чистой соли.

Одинъ пудъ покупается на Украйне по 24 до 30 копеекъ, но в російскихъ городѣхъ по 40 копеекъ. Послѣднею же ценою по 30 копеекъ, чемъ наниматель одной сковороды за 6 рублевъ сковородного окладу себѣ 30 рублевъ приобретаеть. Когда же с вычетомъ иждевений 4-х рублевъ и 6 рублевъ сковородного окладу 20 рублевъ чистой прибыли от 30 рублевъ будетъ и счислится, что наниматель оную сковороду двѣ недели употребляль, то получить онъ себе тѣмъ 280 рублевъ.

Что же из соли в два пальца на сию сковороде пристанеть, то долженъ наниматель яко сковородное право оставить, которая соль тогда в государевы анбары складывается и тѣмъ, кому сковородъ держать не можно, или к привозу дровъ за татарскими разбойниками отважится не захотячь, по 10 копеекъ пудъ продается. Кромѣ того, между сковородою и чаномъ запасныхъ слоевъ привязывается веревка в аршинъ длиною, на которую слой каплѣтъ и тако тверды и бѣлы становятся. На последи сдѣляется из того фигура, которая барашку гораздо подобна, а из конца веревки бываеть

хвостъ и называются такія фигуры барашками и одна по 3 и 4 гривны продается, которыя и вошки в гостинцы своимъ друзьямъ с собою в дома берутъ.

При семь маломъ соляномъ прибытке еще и с кабаковъ немалой доходъ, ибо в добрыя годы до 10000 человекъ соленыхъ извощиковъ на заводы приѣзжаютъ и каждой из оныхъ на свою телегу о двухъ волахъ по 7 бочек, во всякой по 10 пудъ соли накладываетъ.

Ежели б оное мѣсто, а особливо откуда дрова привозить надобно, от татаръ, которыя в буераках скрываются, безопасно было, то бы по скаске всѣхъ вмѣсто 10000 извощиковъ по 30000 оныхъ приѣзжало и слѣдовательно императорския доходы от 7000 рублевъ сковородного окладу до 21000 рублевъ умножены быть могутъ, не считая прибутку с кабаковъ, которой равнымъ образомъ умножится имѣть. Но в мирное время многия в Крымъ ѣздятъ, гдѣ они за малое число лутчей соли самосадки столько с собою взять могутъ, сколько они на возы положить хотятъ, и вероятно кажется, что ханъ по сей притчине опасность в Бахмутѣ тайно содержитъ.

Помянутыя же извошки по приѣзде своемъ в Бахмутъ отчасти от воеводы, отчасти же от подячихъ (которой никакого, а подячия зело мало жалованья имѣютъ) по обыкновению волочатся: ибо имъ без подарковъ ни до сковороды добиться, ни пашпорта к возвращению своему получить не можно. И по счислению является, что воевода на годъ по послѣдней мѣре 1000 головъ даремного сахару продать велить.

Они же тамо великую тяготу и от природы терпятъ, а имянно в мае м-це чрез четыре недели, стого времени, когда воды опадаютъ, мошки такъ умножается, что они в безчисленномъ множестве волам в ротъ, в носъ и в уши вползаютъ и оныхъ своими опухоль чинящими жалами умершвляютъ, такъ что обычайно половина заложенныхъ воловъ присутственныхъ извощиковъ пропадаетъ. Сии мошки сперва плаваютъ по воде какъ пузырьки и здѣсь, и в казане, такожь в тамошнихъ уѣздахъ в такомъ множестве рождаются, что иногда какъ они вверхъ подымутся, и солнца за ними видеть не можно. В сие время почитай ни кому в поле ничего здѣлать нельзя, и всякъ принужденъ у курева сидеть, ежели мучения избавиться хочеть. Чего ради россияне и татары на голове и на рукахъ сѣтки носятъ, которыя они дегтемъ мажутъ. Оной же употребляютъ они и от лихоратки.

Сие дѣло такой великой важности есть, что оное велико душного ея императорского величества и вашей всемилостивѣйшей монархины попечения облагополучии вѣрнейшии своихъ подданныхъ достойно. И можетъ быть положеннымъ награждениемъ тому, кто апробованной способъ против сего мучения изыщеть, желанный успѣхъ возимѣется, особливо же когда из академии наукъ, притом простыя способы подадутся и потомъ опубликованы будутъ, а имянно какимъ образомъ пробы в такихъ случаяхъ чинить обыкли.

Однако жъ оныхъ оныя такъ показаны быть имѣютъ, чтобъ они самому подлому члв-ку вняты были, и можно нѣсколько 1000 экземпляровъ напечатать здешнимъ и казеннымъ жителямъ раздать илиуказомъ опубликовать, какъ оное в саксонскихъ и прускихъ землях в мою бытность о саранче и падеже скота с добрымъ условием в дѣйство произведено.

Ея императорское величество получаетъ, какъ вышепомянуто, из оныхъ заводовъ съ 70000 рублевъ сковородного окладу: из которыхъ употребляется по 12000 рублевъ на содержание обретающагося тамо под команду воеводы и одного майора гварнизонного баталиона 600 члвкъ и 60 пушекъ артиллерии. 3000 рублевъ на содержание роты казацкой 250 члвкъ. 5000 рублевъ на жалованье подячимъ и кузнецамъ, итого всего 20000 рублевъ, и за тѣмъ въ остатке каковы годы суть по 30, 40 до 50000 наличныхъ и чистыхъ днгъ бываетъ. Но весьма чаятельно, что сие изящное дѣло, которое лутчимъ распоряжениемъ гораздо поправить и прибыточнее учинить можно, вскоре велми упадетъ, ежели сему чувствительному и невозвратимому вреду благовременно надлежащими учрежденими не предупредится. Ибо:

1-е. Понеже Линия 2 туда еще не проведена, то Бахмуцкая околничность от татарскихъ разбойниковъ, которыя сие годовое время, когда извошки туда приѣзжаютъ, довольно знаютъ зело опасна. И надлежитъ дрова и пресную воду с конвоемъ привозить, еже не без тягости и извошкамъ более иждвивений причиняетъ.

2-е. За непорядочнымъ рублениемъ дровъ лѣсъ около тѣхъ мѣстъ уже весь изтраченъ, такъ что оныя за 80 до 100 верстъ за недостаткомъ же ис турецкихъ границъ брать принуждены и тогда многия от татар пропадаютъ. Почему видится весьма потребно новыя лѣса заводить в такомъ множестве, что(б) во время 30 лѣтъ ежегодно столько дровъ нарубить можно, сколько к содержанию до 500

сковородь востребуется, и мочно, не в указъ, тако(ж)де учре(ж)дениемъ предписать, какимъ образомъ на Украине, а особливоу Бахмута, лѣсъ насаждать и приумножать надобно. Саксонский эдиктъ о приумножении лѣсу в земляхъ от 1725 году к немалому приличению на здѣшнія обстояте(ль)ства случаи подасть. Ибо за умножающа(м)ся недостаткомъ лѣсу тамо всякия способы изыскивають, какъ въ 1723 и 1724 годѣхъ по сей при(т)чине 23 желѣзныхъ горновъ на здѣшнихъ мѣдныхъ рудокопны(х) горахъ прину(ж)дены были в недѣйствии оставить. Но между тѣмъ здѣсь у Бахмута о(т) природы к прекращению сего сего недостатку изрядной способъ да еще в близости показанъ, которымъили о(т) невѣдения или же за лѣнностью по сие время еще не по(ль)зовались. А имя(н)но за 20 версть токмо о(т) оногo находится неисчетное бога(т)ство каме(н)ного уголья, которыя по показа(н)номъ употреблении, какъ оныя в Англии и в другихъ мѣстахъ суцатся гораздо более жару подавать будутъ нежели лутчия дрова и может статься, что вышепомянутыя мощки пронзите(ль)нымъ дымомъ и духомъ каме(н)ного уголья весьма истребятся, когда онымъ и легкой дровяной дымъ несносенъ есть. При че(м) и печи по(д) сковородами не по вѣлению дровъ зделаны, и пламя о(т) дровъ выше сковороды подымается и оногo зело много в устьѣ выбрасываетъ. Можно бы малы(м) иждивениемъ таки(м) образомъ, какъ пре(д) неско(ль)кими годами в Дрездене и нарочеты(м) успѣхо(м) всѣ пивоварные чаны перенесены, и сии соленыя сковороды перенести. Ибо хотя по такой инвенции сковороды о(т) пламя более угоряютъ и ущербляются, то о(д)накожь иждевений на почи(н)ки и очеви(д)нымъ брежение(м) дровъ никакъ сровнять нельзя, в ра(з)суждении что желѣзо здѣсь в государстве зело дешево ставится, и новыя сковороды в близости, а имя(н)но: на Туле дѣлаются. Правда можно в то(м) прекословить, что нанимателямъ сковоро(д) о(д)нимъ о(т) того прибыль будетъ, а казна которую сковороды по окладу 6 рублевъ содержатся, о(т) вѣщихъ починакъ и о(т) частого дѣла новыхъ сковоро(д) ущербъ понесеть: но малою прибавкою къ 6 рублямъ, еже наниматели радостию давать стануть, сии и(з)держки легко во(з)вращены быть могутъ.

3-е. Жители и посторо(н)ния, которыя на заводы приѣ(з)жаютъ прите(р)певають впресной воде недостаток, ибо рѣка Бахмутъ, сквозь городъ текущая тако(ж) и всѣ колодези солонны, чего ради они пресную воду за четыре ве(р)сты о(т)туда, и о(т)татаръ съ опасностью живота брать принуждены.

Правда в городе одинъ пресной колодезь имѣется, но понеже оной пре(ж) сего в моровое повѣтрие бе(з)сумнѣния опасаясь, что(б) воздухъ зараже(н) не бы(л), засыпа(н), то нынѣшния жители и воевода о(т) простоты оногo вычистить не хотятъ, думая, что моровое повѣтрие паки о(т)туда выдетъ, и чають, что тогда ме(р)твые тела в оной бросаны. Сия глупость, которая им сами(м) в великую Тягость, можно у нихъ легко пробою на(д) злодѣемъ о(т)нять, которыхъ они всегда множество в тюрьме имѣють, и не принуждая оныхъ к работе, ка(к) птицъ о(т)кармливають.

4-е. Генера(ль)но недостатокъ в добрыхъ розпорядкахъ и в дѣла(х) искусныхъ людехъ имѣется: и потому пре(д) несколькими годами соленыя ключи почитай весьма повреждены, а имя(н)но: они к употреблению ме(ль)ницы дождевую и снежную воду запрудили, которая в землю проступила и с солеными ключами смешалась такъ, что оныя о(т) времени до времени неспоряе становятся, и никто не вѣдал о(т)куда сие пришло, пока имъ г(оспо)динъ генера(л) маеоръ Штофе(ль)гнъ, которой тогда генера(л) ква(р)ти(р)мейсте(р)-лейтена(н)томъ траншеме(н)томъ и поправление цитадели упра(в)ляль, того нео(т)крыль и прудъ розрыть не веле(л), и тогда ключи о(т) пресной воды очистились и в прежнее доброе соляное состояние пришли. В ра(з)суждении чего много ползы принесеть; ежели б искусного мастера соленого дѣла и(з) Га(л)лы сюда призвать, которому б оныя заводы осмотра, мнение свое подать, ибо тамошния соленыя жилы и ключи с Бахмутцкими равного существа, а не слоистая соль.

Впро(т)чемъ сии соленыя колодези и заводы, какъ о(з)начено цитадѣлю, а по(д)ле стоящий городъ, в которомъ гварнизонъ, по(д)ячия, кузнецы и про(т)чия мещаня съ 1000 домовъ имѣють, ретра(н)шаментомъ с полисадами, сей же на последи реченной точию въ 1728 и 1730 годѣхъ, в бе(з)опасность приведены, а в око(л)нчности никому бе(з) конвою показаться нельзя, и пре(д) некоторы(м) токмо временемъ более 100 члвкъ о(т) татаръ побраны.

Воевода тамо жалова(н)я не имѣе(т), но бе(з) всякого прямогo казе(н)ного похищения по 4 до 5000 рубле(в) в годъ доходу получаетъ, и потому почитай никто более трехъ лѣтъ тамо не оставляется.

Еще(ж) за 20 версть о(т) Бахмута находится слюда, алебастръ каме(н)ныя уголья, жел*зная руда , которая на болотахъ видно лежитъ, еже все, а особливо слюда о(т)личного ра(з)смотрения достойна, понеже императо(р)ское адмиралтейство, иностран(н)цамъ д(е)нги за оную выдаетъ.

2. О соленыхъ Торгских¹ заводахъ

Другия соленыя заводы суть торския в одно(м) палисадами огражде(н)номъ горо(д)ке в пловину дороги и(з) Изюма в Бахмутъ, которого половина за сотникомъ Изюмского слободского по(л)ку и козаками его, другая же за однодворцами к Бахмутцкому воево(д)ству прису(д)ми имѣется. Слои тамо и(з) соленого озера берутся, но за пресною и дождевою водою с которою она смѣшивается, не такъ споры, какъ въ Бахмуте, и потому сковородной окладъ токмо по 4 рубли положень, а за недоста(т)комъ в дровахъ сеи заводъ уже почитай весь упаль.

3. О Спиваковско(м) солено(м) заводе

Третьи соленой заводъ обретается в Спиваковке, за 15 версть о(т) Изюма в Бахмутцкомъ воево(д)стве, но и оной такъ уже упаль, что н(ы)нѣ по 2 рубли за сковороду брать хотятъ.

1. Повний текст цього документу друкується вперше із збереженням основних вимог передачі тогочасної графіки. Зберігається він у Російському державному архіві давніх актів (Ф.375, оп.1, спр. 62.- А. 8 -16.

2. "Торгских" - торських.

V. Опис соляних заводів у Торі Й.Гільденштедтом (1774 р.)¹

Отъ 19 по 21 августа. Эти дни проведены нами въ Славянскѣ². Городъ этотъ лежитъ въ ровной долинкѣ, въ балкѣ, по которой протекаетъ рѣка Торець, въ 2-хъ верстахъ на сѣверъ отъ его лѣваго берега между пятью соляными озерами, окружающими городъ съ запада, сѣвера и востока; съ южной и восточной стороны эти озера соединяются соленой рѣчкой Калантаевкой. Эта рѣчка беретъ начало въ сѣверо-западномъ углу города и принимаетъ въ себя воду изъ 4-хъ озеръ, носящихъ теперь слѣдующія названия: Слѣпое, Старо-Майданное, Червонное и Кривое³). Отсюда она течетъ сажень 400 на югъ, затѣмъ почти двѣ версты на востокъ, принимаетъ каналъ, отводящій соленую воду изъ пятаго озера Маяцкаго, течетъ еще версту на ZO и впадаетъ затѣмъ въ Торець съ лѣвой его стороны приблизительно въ 6-ти верстахъ выше впаденія послѣдняго въ Донецъ.

Эта рѣчка имѣетъ всего несколько шаговъ ширины и теперь вслѣдствіе сухаго лѣта пересохла; сильно высохли и соляныя озера, такъ что вода изъ нихъ почти совсѣмъ не стекаетъ въ рѣчку. Въ нѣсколькихъ стахъ шагахъ влѣво отъ нея между большимъ озеромъ Маяцкимъ и рѣкою Торцомъ лежитъ 8 небольшихъ озеръ, которыя теперь почти совсѣмъ высохли. Около нихъ видна сухая каналообразная низменность, заливаемая весной Калантаевкой.

Между озеромъ Кривымъ и Калантаевкой расположено 6 небольшихъ лужъ, отстоящихъ другъ от друга на нѣсколько шаговъ; онѣ представляютъ остатокъ колодцевъ, изъ которыхъ здѣшние жители нѣкогда доставали разсолъ и около которыхъ производили выварку соли, бывшую прежде вольной. Колодцы же, изъ которыхъ теперь достается разсолъ, находятся на лѣвомъ берегу рѣчки Калантаевки въ нѣсколькихъ стахъ шагахъ ниже ея источника между озерами Червоннымъ и Старо-Майданнымъ. Ихъ пять. Первый, и въ то же время самый верхній, считая по течению Калантаевки, и самый низкій, считая по горизонту его отверстія, имѣетъ 12 фут. глубины; отверстіе же его приблизительно въ 6 кв. фут. Внутри его стоитъ вертикальная труба, изъ которой бьетъ разсолъ. Этотъ колодець называется Новозапретнымъ; онъ даетъ 40 куб. фут разсолу въ часъ. Изъ него къ рѣчкѣ Калантаевкѣ сдѣланъ стокъ шаговъ въ 10 длины, по которому разсолъ могъ бы свободно стекать, если бы на немъ не было устроено 4-хъ черпаковъ, снабженныхъ простыми рычагами, которыми 4 человека, смѣняемые другими четырьмя, поднимаютъ разсолъ въ трубу, оканчивающуюся во 2-мъ колодцѣ, называемомъ Мазановымъ, въ 9-ти фут. ниже его верхняго отверстія, совпадающаго съ поверхностью земли. Мазановъ колодець лежитъ болѣе, чѣмъ на сажень выше Запретнаго. Въ одной горизонтальной плоскости съ Мазановымъ колодцемъ лежатъ два меньшихъ колодца, не носящихъ особыхъ названій: первый изъ нихъ отстоитъ приблизительно на 28, второй на 33 шага отъ Мазанова колодца; глубина

ихъ 20 фут., а отверстія въ 3 кв. фут. Изъ этихъ двухъ колодцевъ, такъ же какъ и изъ Мазанова, разсолъ самъ стекаетъ по горизонтальнымъ трубамъ проложеннымъ со дна ихъ въ пятый главный колодецъ, отстоящій отъ перваго или Ново-Запретнаго на 140 шаговъ на югъ; глубина пятаго колодца 20 фут., а отверстіе его приблизительноно въ 10 кв. фут. и лежитъ немного ниже отверстія Мазанова, но выше Ново-Запретнаго. Въ этомъ главномъ колодцѣ разсолъ, смешанный съ разсоломъ всѣхъ предыдущихъ колодцевъ, немного крепче разсола Ново-Запретнаго. Изъ 27 унцевъ разсола Ново-Запретнаго получается 1 унць 2 драхмы 48 грань твердыхъ остатковъ; изъ смешаннаго же разсола главнаго колодца - 1 унць 6 др. 46 грань; на это количество приходится 3 грана земли, 3 грана чистой кристаллизованной и 3 грана некристаллизуемой соли. Изъ главнаго колодца разсолъ поднимается по 4-хъ или 6-ти дюймовымъ трубамъ въ небольшой бассейнъ съ помощью обыкновеннаго горизонтальнаго колеса и двухъ шестерень, приводимыхъ въ движеніе 8 волами или лошадьми. Этотъ бассейнъ поднять на 15 фут. надъ землей и имѣть 2 сажени длины, 3 фута ширины и 3 фута глубины. Въ серединѣ его в днѣ сдѣланы отверстія для двухъ вертикальныхъ трубъ, по которымъ разсолъ стекаетъ, въ двѣ горизонтальныя трубы и отводится ими въ другой большой бассейнъ, находящійся приблизительно въ 150 сажняхъ на юго-западъ отсюда на правомъ берегу Калантаевки. Этотъ бассейнъ поднять па 2 фута надъ землей и имѣть 2 сажени длины, 8 футовъ ширины и 3 фута глубины; онъ снабженъ крышей. Изъ этого бассейна разсолъ стекаетъ по короткимъ вертикальнымъ трубамъ, течетъ несколько саженей по горизонтальнымъ трубамъ и затѣмъ поднимается по вертикальнымъ вверхъ; каждая изъ послѣднихъ оканчивается надъ солеваренной сковородой, куда разсолъ и течетъ до тѣхъ поръ, пока не запрутъ крановъ. Въ нѣсколькихъ шагахъ въ сторону отъ этого бассейна стоитъ соляная варница, содержащая 6 сковородъ, а сбоку ея находится соляной магазинъ. Бассейновъ, соляныхъ варницъ и магазиновъ по два; вмѣстѣ съ караульной и лѣсопилней они занимаютъ продолговатый четырехугольникъ, имѣющій около 120 саженей длины и около 45 саж. ширины; по угламъ онъ укрѣпленъ частью частоколомъ, частью земляными батареями².

Южная и западная стѣны укрѣпленія соляныхъ варницъ составляютъ въ то же время часть городскаго укрѣпленія, имѣющаго около 1300 саженей въ окружности. Оно неправильно и состоитъ частью изъ частокола, на болотистыхъ же мѣстахъ изъ рогатокъ; во время настоящей войны построено нѣсколько правильныхъ земляныхъ батарей и бастионовъ, работы надъ которыми еще не окончены. Въ укрѣпленіи находится около 40 пушекъ и 2 роты гарнизонныхъ солдатъ. Въ крѣпостныхъ веркахъ сделано четверо воротъ: Бахмутскія, Изюмскія, Маякскія (Majatskaja) и Соловарскія (Solowarskija). Посреди крепости лежитъ озеро Червонное, черезъ которое протекаетъ рѣчка Калантаевка, берущая начало въ озерѣ. Большая внутренняя часть крепости затопляется весной сильно разливающимися озерами; прежде после разлитія въ крѣпости на цѣлый годъ оставались лужи, что делало городъ очень грязнымъ, а воздухъ нездоровымъ; теперь же всѣ лужи засыпаны. Прежде крѣпостныя верки обнимали большее пространство, именно тянулись до восточной стороны озера Кривого, такъ что въ нихъ, входили и старые колодцы. Въ центрѣ въ то время стоялъ такъ называемый замокъ находящійся теперь въ сѣверо-восточномъ углу. Замокъ представляетъ четырехугольникъ приблизительно въ 50 кв. саж., окруженный частоколомъ, а по угламъ имѣющій батареи; въ немъ хранятся военные снаряды. Недалеко отъ замка стоитъ одна церковь, около главнаго колодца другая. Домовъ въ городѣ насчитывается около 150; всѣ они очень плохо построены; лавокъ немного; въ нихъ ведется мелочная торговля. На востокъ и на западъ отъ укрѣпленія лежатъ предмѣстія, состоящія приблизительно изъ 200 домовъ. Крѣпость и гарнизонъ находятся подъ начальствомъ коменданта, подчиненнаго кievскому оберъ-коменданту; теперь комендантомъ въ Славянскѣ полковникъ Оеодоръ Петровичъ Караваевъ. Жители малороссіяне; большая часть ихъ принадлежитъ къ Изюмской провинціи и подчинена магистрату; некоторые присоединились къ Луганскому пикенерскому полку, слѣдовательно принадлежать къ Бахмутской провинціи и находятся подъ начальствомъ пикенерскаго офицера; впрочемъ они скоро будутъ переведены отсюда въ новыя роты Луганскаго пикенерскаго полка; наконецъ третью часть жителей составляютъ солевары; ихъ насчитывается около 80 семействъ; принадлежать они къ бахмутскому вѣдомству соляныхъ дѣлъ и находятся подъ начальствомъ капитана, которому порученъ надзоръ за здѣшнимъ солевареннымъ производствомъ, и который назначается Соляной конторой.

Южную половину крѣпости окружаетъ на нѣкоторомъ разстояніи старый земляной валъ, составляющій продолженіе уже не разъ замѣченнаго мною; ровъ его обращенъ на югъ. Валъ этотъ

начинается отъ праваго берега Донца в 5-ти верстахъ выше Изюма, идетъ несколько верстъ параллельно рѣчкѣ Голой Долинѣ, сюда же приходитъ съ западной возвышенности; направляется затѣмъ къ лѣвому берегу Торца, котораго и достигаетъ въ 2-хъ верстахъ на югъ отъ крѣпости, и идетъ далѣе до Донца параллельно Торцу то по правую, то по лѣвую его сторону. Такимъ образомъ этимъ ровомъ окружено противъ нападений крымсктхъ татаръ пространство по правому берегу Донца, имѣющее около 10 верстъ въ ширину и 50 верстъ въ длину. Валъ этотъ не представляетъ сплошной линіи, но часто прерывается лѣсами и балками. Устройство его приписывается боярину Косагову(Kosagau), бывшему, какъ говорить преданіе, 200 лѣтъ тому назадъ русскимъ княземъ⁴.

Въ нѣсколькихъ стахъ шагахъ на югъ отъ соляныхъ варницъ валъ пересекается каналомъ, имѣющимъ 2 добрыхъ вѣрсты длины и проведеннымъ отъ Торца къ варницамъ; ширина его около 2-хъ саженой. Проектъ этого канала былъ, какъ говорятъ, сдѣланъ покойнымъ надворнымъ совѣтникомъ Юнкеромъ, чтобы привозить водой къ самымъ варницамъ дрова изъ Торца, куда они сплавлялись изъ Донца. Но проектъ этотъ не былъ осуществленъ; сооруженіе канала было прекращено вследствие угрожающаго наводненія города и соляныхъ озеръ. Мнѣ кажется, что для этой цѣли было бы проще расчистить и расширить рѣчку Калантаевку. Тѣмъ же Юнкеромъ были устроены вышеупомянутые колодцы, водоподъемныя машины и соляныя варницы. Въ этомъ устройствѣ я не могу одобрить двухъ вещей. Во-первыхъ, что насосы не были поставлены на самомъ низкомъ мѣсте, именно у колодца Ново-Запретнаго, въ который разсолъ могъ бы самъ стекать по подземнымъ трубамъ изъ 4-хъ остальныхъ вышележащихъ колодцевъ; это избавило бы отъ необходимости держать у колодца 8 лишнихъ работниковъ получающихъ по 5 к. поденной платы. Теперь же следовало бы по крайней мѣрѣ попытаться уплотненіемъ стѣнъ колодца Ново-Запретнаго повысить въ немъ уровень воды на столько, чтобы она сама стекала въ Мазановъ колодецъ. Если бы это оказалось невозможнымъ, то насосъ следовало бы непременно поставить за колодцемъ Ново-Запретнымъ. Въ послѣдній следовало бы привести разсолъ съ помощью трубъ не только изъ 4-хъ остальныхъ колодцевъ, но и изъ лежащихъ вокругъ нихъ озеръ, изъ которыхъ, впрочемъ, разсолъ нужно было бы пускать только тогда, когда онъ, вслѣдствіе усиленнаго испаренія, достаточно сгустится, т. е. въ июльѣ и въ августѣ мѣсяцѣ. Во-вторыхъ, въ устройствѣ Юнкера я не могу одобрить того, что варницы поставлены далеко отъ колодца, именно въ 150 саженьяхъ, вслѣдствіе чего требуется большое количество трубъ, что влечетъ за собой излишніе расходы и частыя остановки въ производствѣ. Причиной отдаленности варницъ была, вероятно, низменная мѣстность вокругъ колодцевъ, не дающая возможности вырыть печныя ямы въ несколько футовъ глубины; но этого неудобства легко было бы избѣжать, построеніемъ печей надъ землей; да кромѣ того шагахъ въ 40 на востокъ отъ колодцевъ, около озера Чорвоннаго мѣстность на столько высока, что на ней можно было бы смѣло, не опасаясь воды вырыть печныя ямы въ несколько футовъ глубины. При теперешнемъ устройствѣ всего проложено 360 деревянныхъ въ 2,5 сажени длины каждая; это количество трубъ легко могло бы быть уменьшено до 30.

Въ царствованіе императрицы Анны Иоанновны Юнкеру по высочайшему повелѣнію было поручено усовершенствованіе здѣшняго солевареннаго производства, и дѣйствительно соляныя варницы Юнкера устроены отлично. Сначала предполагалось построить 4 варницы, на самомъ же дѣлѣ построено было всего двѣ съ 6 сковородами каждая; добываніе соли производилось въ нихъ болѣе 30-ти лѣтъ: два года тому назадъ устройство Юнкера было замѣнено другимъ. Я опишу оба устройства, прежде по варницѣ Юнкера, сохранившейся по нынѣ, хотя и въ разрушенномъ видѣ, и теперешнее по новой варницѣ, въ которой производится работа теперь, а затѣмъ укажу преимущества и недостатки и того, и другого устройства.

Соляная варница Юнкера имѣетъ около 24 саженой длины и около 4 саженой ширины. Высота стѣнъ, ея около 8 футовъ, высота же крыши около 2 саженой. Въ одной изъ продольныхъ стѣнъ сделано 3 двери обыкновенныхъ размѣровъ, одна дверь посреди зданія, остальные двѣ по бокамъ его на одинаковомъ разстояніи отъ средней двери и отъ концовъ зданія; между дверьми сдѣлано по два окна, а между концами зданія и крайними дверьми по окну, такимъ образомъ всего 6 оконъ. Въ стѣнѣ между каждыми двумя окнами футахъ въ 6-ти отъ земли сдѣланы горизонтальныя отверстія въ 1,5 сажени длины и въ полфута ширины. Противъ нихъ въ противоположной продольной стѣнѣ сдѣланы отверстія сверху до низу также въ 1,5 сажени длины; эти отверстия въ случаѣ нужды могутъ забираться досками. Посреди поперечныхъ стѣнъ варницы сдѣланы отверстія такой же величины. Противъ каждой двери продольной стѣны внутри варницы стоитъ каменная печь; такихъ печей три:

по направлению ширины варницы онѣ имѣютъ 1,5 сажени, по направлению же длины ея только 6 футовъ; съ низу печи при каждой продольной сторонѣ ея находится по 2 трубы, отстоящихъ другъ отъ друга на 4 фута; 4 трубы каждой печи соединяются надъ печью въ одну трубу, идущую къ крышѣ. Противъ каждыя двухъ трубъ устроена топка, углубленная въ землю на 3 фута; она одинаковой величины съ солеваренной сковородой, стоящей на ней, т. е. Имѣетъ 2 квадр. сажени; топка имѣетъ для вбрасыванія топлива отверстіе приблизительно въ 3 квадр. фута, сдѣланное противъ отверстій печи и закрываемое желѣзными дверцами; подъ дверцами топки находится зольникъ; топочная решетка сдѣлана изъ кирпича; бока топки закруглены и сверху плотно прилегаютъ къ солеваренной сковородѣ; всѣ щели тщательно замазаны, чтобы не терялся жаръ. Сковороды выкованы изъ листового желѣза. Величина ихъ около 2-хъ квадр. сажени, а глубина почти футъ. Для того, чтобы онѣ не лежали всей тяжестью на топкѣ, онѣ подвешиваются на 9 крюкахъ, прикрѣпленныхъ ко дну сковороды, къ поперечнымъ балкамъ зданія. Въ 3-хъ футахъ надъ сковородой начинается труба, сделанная изъ тонкихъ досокъ; она выходитъ, немного суживаясь, на 2 фута поверхъ крыши и прикрывается особой небольшой крышей; по этимъ трубамъ поднимаются съ поверхности сковороды водяные пары. Около каждой сковороды у продольныхъ стѣнъ варницы стоитъ ящикъ приблизительно въ 2 сажени длины, 3 фута ширины и 3 фута глубины, постепенно суживающійся къ дну и имѣющій по срединѣ отверстіе: этотъ ящикъ называется садовницей; въ него ссыпается съ сковороды мокрая соль; она лежитъ въ немъ 12 часовъ до тѣхъ пор, пока не стечетъ вся жидкость, называемая старухой или кореннымъ разсоломъ, въ ящикъ, поставленный въ землѣ подъ отверстіемъ и называемый старушницей. Таково устройство соляныхъ варницъ Юнкера.

Новоустроенная варница имѣетъ 19 сажени длины и 4 сажени ширины. Одной продольной стѣны совсѣмъ нѣтъ, вместо нея стоитъ только несколько столбовъ; остальные три стѣны сплошныя. Вышина стѣнъ около 8-ми футовъ, вышина же крыши около 1,5 сажени. Въ конькѣ крыши сдѣланъ прорѣзъ приблизительно въ 16 дюймовъ ширины для выхода дыма и паровъ. Внутри варницы вдоль продольной стѣны ея стоитъ 6 круглыхъ печей, имѣющихъ діаметръ 2 саж.; печи отстоятъ другъ отъ друга на 1 сажень, таково же разстояніе и крайнихъ печей отъ стѣнъ. Вдоль продольной открытой стѣны варницы сдѣлана противъ каждой печи яма; отверстіе ея въ 6 квадратныхъ, футовъ, глубина также 6 футовъ; въ эту яму открываются печныя дверцы подъ последними находится зольникъ. Печная рѣшетка сделана изъ кирпича; форма печи круглая; боковыя ея стѣны углублены въ землю; высота же ея достигаетъ около 5-ти футовъ. такъ что верхніе ея края выступаютъ надъ поломъ варницы приблизительно на 1 1/2 фута. На нихъ стоитъ сковорода; дымъ и пламя выходятъ вокругъ всей сковороды черезъ щель между ней и краями нечи. Сковороды делаются изъ тонкихъ желѣзныхъ листовъ, соединенныхъ заклепками; онѣ круглы и имѣютъ въ діаметрѣ 2 сажени; дно ихъ плоское; бока, имѣющие почти футъ вышины, загнуты наружу. Сковороды подвешиваются къ поперечнымъ балкамъ варницы на крюкахъ прикрѣпленныхъ въ днѣ ихъ. На сковороду идетъ около 62 листовъ желѣза, каждый въ 20 фун. вѣсу. Цудъ желѣза стоитъ теперь 2 руб. 10 коп., за работу же сковородъ, дѣлаемыхъ на мѣстѣ, платится по 9 руб., такъ что каждая сковорода обходится приблизительно въ 80 руб. Она служитъ, смотря по качеству желѣза, отъ 60 до 100 дней; края же сковороды при новомъ устройствѣ портятся пламенемъ гораздо раньше. Около сковородъ по продольной стѣнѣ стоятъ вышеописанныя садовницы и старушницы; труба, по которой разсолъ самъ течетъ въ сковороду и которая въ случае нужды запирается краномъ, устроена въ этихъ варницахъ такъ же, какъ и въ прежнихъ.

Изъ сказаннаго видно, что новое устройство варницы обходится въ 4 раза дешевле стараго; за то убытки, причиняемые первымъ, значительно превышаютъ его кажущуюся выгоду. Недостатки его слѣдующіе:

1) Оно требуетъ очень много топлива, такъ какъ большая часть жару выходитъ по краямъ сковородъ и такимъ образомъ теряется; устройство же Юнкера требуетъ топлива значительно меньше, такъ какъ въ немъ пламя не выходитъ наружу.

2) Новое устройство препятствуетъ испаренію; устройство же Юнкера, наоборотъ, способствуетъ ему трубами, отверстіями, окнами и дверьми, которыя слѣдуетъ открывать, сообразуясь съ направліемъ вѣтра, и такимъ образомъ опять таки сберегаетъ топливо.

3) При новомъ устройствѣ, края сковородъ скоро портятся пламенемъ; у Юнкера они совсѣмъ не подвергаются дѣйствию огня.

4) При новомъ устройствѣ копоть, садящаяся на внутренней поверхности крыши, падаетъ въ сковороды; въ нихъ же черезъ открытую стѣну приносится вѣтромъ всевозможный мусоръ; въ устройствѣ Юнкера этого неудобства нѣтъ, благодаря дымовымъ трубамъ, дверямъ и окнамъ.

5) При новомъ устройствѣ рабочимъ приходится работать въ дыму и жара отъ выходящаго вокругъ сковороды пламени; въ варищахъ Юнкера температура умѣренная, дыма совсѣмъ нѣтъ.

6) Варницы новаго устройств, почти непргодны зимой, тогда какъ въ варницахъ Юнкера выпарку соли можно производить круглый годъ.

Итакъ, старое устройство, очевидно, имѣетъ передъ новымъ огромныя преимущества. Сходно съ теперешнимъ устройствомъ некогда варили соль простые казаки въ нѣсколькихъ сотняхъ сковородъ размѣрами немного меньше теперешнихъ; но что было простительно тогда, не можетъ быть терпимо теперь.

Ниже я опишу самый способъ выварки соли. Разведя подъ сковородой огонь, пускаютъ на нее разсолъ изъ ходящейся около нея трубы. Разсолъ течетъ въ продолженіе 6 часовъ; все это время онъ кипитъ и вываривается. Во время шестичасовой варки на дно большой сковороды ставятся четырехугольныя желѣзныя сковородки; величина ихъ квадратный футъ, а глубина 1 дюймъ; въ центрѣ сковородки сдѣланъ вертикальный стержень фута въ 2 длины, съ помощію котораго сковородка ставится и поднимается. Эти сковородки называются машотками; въ нихъ оседаетъ во время варки разсола въ теченіе 6-ти первыхъ часовъ песчаная, частью известковая земля; этотъ осадокъ называется глеемъ; снятый съ сковородокъ онъ большей частью выбрасывается, иногда же его даютъ въ небольшомъ количествѣ овцамъ для лизанія. Черезъ 6 часовъ сковорода оказывается почти полной; тогда, заперевъ кранъ, приостанавливаютъ притокъ свѣжаго разсола; разсолъ же, находящійся въ сковороде, продолжаютъ кипятить еще 6 часовъ; отъ такой 12-и часовой варки лѣтомъ получается 30 пудовъ соли, а весной и осенью только 25. Небольшое количество разсола, оставшееся въ сковородѣ по снятіи съ нея соли, предоставляется солеварамъ; давъ ему наскоро увариться, они получаютъ соль, которая называется гаманамъ и которую они продаютъ въ свою пользу. Въ теченіе 12 часовъ сгораетъ 1,5 сажени дровъ; кубическая же сажень стоитъ отъ 1,5 до 4 р. У каждой сковороды посменно работаютъ 4 человекъ; они получаютъ отъ казны по копѣйкѣ съ пуда добытой соли, такимъ образомъ каждый изъ нихъ за 12 часовъ, т. е. за каждую варку, получаетъ 7,5 к.; у частныхъ же лицъ рабочіе получаютъ по 12,5 коп. за каждую варку съ хозяйскими харчами. Со сковороды соль, добытой въ теченіе 12 часовъ, сыпается въ стоящій около сковороды ящикъ, называемый садовницей; здѣсь она лежитъ 12 часовъ до тѣхъ поръ, пока весь коренной разсолъ или старуха не сбѣжитъ черезъ отверстіе въ бочку, стоящую подъ садовницей. Надъ отверстіемъ садовницы обыкновенно привѣшивается мочало въ видѣ вѣнка, на который соль осаждается кристаллами: эта соль самая чистая, въ ней совсѣмъ нѣтъ землистыхъ частицъ; она называется баранцами, баранцемъ или баранцовой солью; соль же, осаждающаяся на дно садовницы, называется цуркой или цурковой солью. Сбѣжавшій въ старушницы коренной разсолъ, содержащій въ себѣ $\text{NaCl commune non crystallisable}$, снова выливается въ сковороду послѣ 6-ти часовой варки въ ней свѣжаго разсола; это считается необходимымъ для полученія новой соли, однако мнѣніе это ложно и даже вредно, какъ было уже мною замѣчено при описаніи селитроваренія. Послѣ 6-ти варокъ, т. е. каждые 3 дня сковороды очищаются отъ соляной накипи, называемой ракой. Это дѣлается слѣдующимъ образомъ: вынуть изъ сковороды соль въ послѣдній, т. е. въ шестой разъ, впускаютъ въ нее немного свѣжаго разсола и крѣпко трутъ соляную накипь для выдѣленія изъ нея соли, послѣ чего разсолъ выливается; затѣмъ просушиваютъ накипь, разведя огонь, и отдѣляютъ ее отъ сковороды сильными ударами молотковъ, что чрезвычайно портитъ сковороды, дѣлая въ нихъ трещины.

Постороннія лица, желающія вываривать соль на своемъ топливѣ, платятъ за каждую сковороду 10 руб. въ сутки, а за водоемную машину 17 коп., четыремъ же рабочимъ, состоящимъ при каждой сковородѣ, даютъ по рублю въ сутки и харчи.

Солеваренное производство въ Славянскѣ ведется вообще вяло и небрежно, такъ что ежегодный доходъ его невеликъ; охотниковъ до него мало, такъ какъ здѣшняя соль имѣетъ плохой сбытъ въ Малороссію, куда теперь въ огромномъ количествѣ привозится крымская соль; сбытъ же ея въ Слободскую губернію, снабжаемую эльтонскою солью, запрещень⁵. Крымскій ханъ, отдавая на откупъ свои соляныя озера, получаетъ ежегодно отъ Россіи большую сумму; добываемая изъ озеръ соль частью употребляется въ Малороссіи, частью отправляется въ Польшу. А если бы солеваренное

производство в Славянскѣ велось дѣятельнѣе, то можно было бы легко обойтись безъ крымской соли, и торговля отъ этого нисколько не пострадала бы. Не трудно было бы предпринять мѣры для увеличения количества добываемой соли, уменьшенія количества расходываемаго теперь топлива и труда; этого легко достигнуть устройствомъ градирни; она была бы здѣсь особенно выгодна, такъ какъ дѣйствовала бы въ теченіе 8 мѣсяцевъ, именно съ половины марта до половины ноября, кромѣ того жаркая и сухая погода, а также частые и сильные сухіе юго-восточные вѣтры много способствовали бы выпариванію разсола.

Градирню слѣдуетъ устроить въ нѣсколькихъ шагахъ отъ водоподъемной машины, изъ верхняго бассейна которой разсолъ слѣдуетъ провести по горизонтальному желобу подъ крышу градирни; высота послѣдней должна равняться 20-ти футамъ, такъ какъ высота бассейна водоподъемной машины, равная теперь 15 футамъ, легко можетъ быть увеличена на 5 футовъ удлинениемъ вертикальныхъ трубъ и устройствомъ болѣе мелкаго бассейна, глубина котораго должна равняться одному футу. Горизонтальное колесо, приводящее въ движеніе посредствомъ 2-хъ шестерень 4 насоса, поставленныхъ въ колодцѣ могло бы приводить въ движеніе еще 2 насоса посредствомъ третьей шестерни, поставленной между двумя прежними; эти насосы поднимали бы разсолъ по 2-мъ трубамъ изъ нижняго бассейна градирни вторично подъ крышу ея, откуда разсолъ снова фильтровался бы. Къ этимъ же двумъ трубамъ градирни могутъ быть придѣланы и боковыя трубы для отвода достаточно сильнаго раствора въ солеваренныя сковороды, послѣднія должны быть поставлены въ нѣсколькихъ шагахъ отъ градирни; ихъ понадобится только двѣ, особенно если увеличить ихъ размѣръ до 2,5 квадратныхъ саженой; тогда онѣ будутъ давать столько же соли, сколько теперь получается съ 12-ти сковородъ неградированнаго разсола. Изъ сказаннаго видно, что при такомъ усовершенствованномъ устройствѣ количество топлива, работниковъ, зданій и сковородъ значительно уменьшится; сковорода будетъ служить дольше, такъ какъ градированный разсолъ дастъ очень мало соляной накипи; большую часть ея онъ оставляетъ въ градирнѣ на хворостѣ. Если вышеупомянутый Теплинскій лѣсъ будетъ отнятъ отъ Святогорскаго монастыря, и имъ будутъ пользоваться рационально, то я уверенъ, что никогда не будетъ недостатка въ топливѣ; дрова можно будетъ удобно сплавлять сюда по Донцу, Торцу и Караваевкѣ⁶.

По введеніи новаго устройства не слѣдуетъ никому, кромѣ еолеваровъ, позволять селиться по близости колодцевъ и озеръ. Наводненія, гнилыя испаренія и отсутствіе хорошей воды дѣлають эту местность въ высшей степени нездоровой и неудобной для торговли и промысловъ. Въ 2-хъ же верстахъ на югъ отъ города по Торцу, въ томъ мѣстѣ его, гдѣ начинается каналъ, идущій къ солянымъ варницамъ, есть сухая, возвышенная и ровная местность, на которой слѣдовало бы построить новый правильный городъ по середнѣ его протекаль бы Торецъ, имѣющій хорошую здоровую воду и не выступающій здѣсь изъ береговъ. Укрѣпленія можно было бы съузить. для сокращенія расходовъ, оставивъ ихъ только вокругъ соляныхъ варницъ; въ случаѣ опасности они все-таки служили бы жителямъ убѣжищемъ, къ которому впрочемъ приходилось бы рѣдко прибѣгать, такъ какъ русскія границы теперь на столько расширены, что это мѣсто не можетъ быть болѣе названо пограничнымъ.

Все сказанное мною о славянскихъ озерахъ и колодцахъ, о расположеніи и укрѣпленіи города, а также о самомъ солеваренномъ производствѣ поясняется прилагаемымъ планомъ города и его окрестностей (лист. 6-й), соляныхъ варницъ и отдѣльныхъ ихъ зданій⁷. Названія озеръ и колодцевъ, сообщенныя Юнкеромъ, частью искажены, частью теперь совсѣмъ неизвѣстны..."

1. Текст подается за публикацію "Путешествіе академика Гильденштедта". - Харьков, 1892. - С. 38 - 49.

2. Очевидно, при підготовці щоденника до публикації в 1990-х рр. замість м. Тор було вжито назву міста, яку воно отримало у 1784 р.

3. Нинішні назви Сліпого, Старомайданного, Червоного і Кривого озер -

4. Остання частина укріплень, очевидно, була зведена напередодні російсько-турецької війни 1735-1739 рр.

5. Гильденштедт у цьому випадку помилився: під керівництвомъ белгородського воєводи Г.Косагова в 1680-1681 рр. зводилась західна ділянка Ізюмської лінії, на лівому березі Дінця від м. Ізюма до р. Мжі, а також було складено план побудови укріплень між Дінцем і Дніпром, який було реалізовано в 1731-1735 рр. під назвою Української лінії. Система оборонних споруд по Голій Долині, Сухому й Казенному Торцю була зведена в 1684 р. козаками слобідських полків під керівництвомъ харківського полковника Г. Донця і відома як Торська укріплена лінія (Пирко В. Торская укреплённая линия// ВИ.- 1986, № 1).

6. Ельтонська сіль на Слобідську Україну почала надходити з 1759 р., хоча за розпорядженнями царського уряду мешканці краю повинні були купувати лише донецьку сіль.

7. Очевидно, Колонтаївки

8. Покищо цей план не знайдено.

Всі тексти в додатках подаються із збереженням графіки як опублікованих, так рукописних джерел. В дужках подаються виносні букви.

Таблиця 1. Виварка солі у Бахмуті та Торі у XVIII ст.

Роки	Бахмутські промисли		Торські промисли		
	Разом (пудів)	Середня за рік (тис. пудів)	Роки	Разом (пудів)	Середня за рік (тис. пудів)
1734 - 1743	1656727	165,7	1734 - 1743	85381	8,5
1750 - 1757	2295930	268,9	1750 - 1758	537352	59,7
1758 - 1762	809491	161,8	1759 - 1761	157039	39,2
1763 - 1775	1414831	109,0	1762 - 1775	560603	40,1
1776 - 1782	271865	38,8	1776 - 1782	71744	10,2

Таблиця 2. Прибутки соляних промислів

Роки	Від продажу солі		Від оренди сковорід										Разом		Остаток непроданої солі (пуд.)
			Оренда сковорід		Оренда ропопідйомних машин		Оформлення документів		За сургуч		Всього				
	Крб.	Коп.	Крб.	Коп.	Крб.	Коп.	Крб.	Коп.	Крб.	Коп.	Крб.	Коп.	Крб.	Коп.	
1759	2515	62,25	50416	-	404	35,0	35	70	6	83,0	50862	88,0	53378	50,25	11866
1760	2670	50,25	55792	-	450	45,0	41	30	7	26,0	56291	0,0	58961	51,25	22074
1761	4211	13,50	51904	-	420	15,0	38	30	8	64,5	52371	9,50	56582	23,00	12100
1762	3012	89,75	37802	-	376	30,5	33	56	6	23,0	38218	9,50	41230	99,25	9116
1763	2651	41,25	37100	-	480	45,0	43	78	7	60,5	37631	83,5	40283	24,75	6757
Разом:	15061	57,00	233014	-	2131	70,5	192	64	36	57,0	235374	91,5	250436	48,50	61913

АСПВРАН.- Ф. 36, оп. 1, спр. 561.- А. 214 – 215.

Таблиця 3. Видатки соляних промислів

Роки	На Бахмутових промислах				Всього		На Торських промислах				Всього		Разом		Остаток	
	На утримання працівників		На заводське будівництво				На утримання працівників		На заводське будівництво							
	Крб.	Коп.	Крб.	Коп.	Крб.	Коп.	Крб.	Коп.	Крб.	Коп.	Крб.	Коп.	Крб.	Коп.	Крб.	Коп.
1759	12197	88,0	176	84	12374	72,0	1298	29,0	-	-	1298	29,0	13673	1,0	39705	49,25
1760	4593	39,0	5486	98,5	10080	37,5	998	51,5	-	-	998	51,5	11078	89,0	47882	62,25
1761	7586	91,0	2573	88,0	10160	79,0	858	77,25	-	-	858	77,25	11019	56,25	45562	66,25
1762	9155	24,25	1212	57,5	10367	82,0	706	71,0	-	-	706	71,0	11074	53	30156	46,25
1763	6125	98,0	1078	24,25	7204	22,25	765	52,5	-	-	765	52,5	7969	74,75	32313	50,0
Разом:	39659	40,5	10528	52,25	50187	92,75	4627	81,25	-	-	4627	81,25	54815	74,0	195620	74,25

АСПВРАН.- Ф. 36, оп. 1, спр. 561.- А. 216 – 217.

Таблиця 4. Забезпечення Бахмутських і Торських промислів робітними людьми в 1746 р.

Місяці	На Бахмутських промислах				Разом		На Торських промислах				Разом	
	Белгород-ської губ.		Воронезь-кої губ.				Белгород-ської губ.		Воронезь-кої губ.			
	Кінні	Піші	Кінні	Піші	Кінн.	Піші	Кінн	Піші	Кінн	Піші		
Січень	183	150	24	42	207	192	-	-	-	-	-	-
Берез.	177	163	51	1	228	164	-	-	-	-	-	-
Квіт.	123	143	41	17	164	160	-	-	-	-	-	-
Черв.	51	55	64	10	115	65	7	39	1	2	8	41
Лип.	-	-	74	46	74	46	-	-	6	41	6	41
Серп.	19	15	44	13	63	28	2	7	-	4	2	11
Верес.	8	11	34	10	42	21	2	6	-	2	2	8
Жовт.	8	11	34	10	42	21	2	4	-	-	2	4

РДАДА.- Ф. 248, оп. 24, спр. 1604, а. 857-858.

Таблиця 5

Штат і витрати на утримання адміністративного персоналу й робітних людей на Бахмутських і Торських соляних промислах (1764 р.)

Адміністративний персонал і робітні люди	Їх чисельність	Витрати на утримання (крб.)	
		одного	усіх
Головний наглядач	1	600	600
У Бахмуті комісар у ранзі прапорщика для обліку прибутків і видатків	1	100	100
У Торі наглядач, обер-офіцер	1	250	250
Секретар	1	300	300
Канцеляристів	2	130	260
Підканцеляристів	2	100	200
Копієстів	5	60	300
Переписьотчик	1	25	25
Солеварних отаманів з числа солеварів	3	24	72
Солеварів при кожній із сковорід по 4:			
у Бахмуті	200	-	1433
у Торі	48	-	533
Ковальський староста	1	25	25
Ковалів	15	23, 725	355, 875
Годинникар	1	30	30
Машинний підмайстер	1	120	120
Учнів	2	30	60
Цегельників	6	18	108

Робітних людей:			
у Бахмуті	80	16,43	1971,60
у Торі	40		
Наглядач лісів	1	247,3625	247,3625
Помічників унтер-офіцерів	3	30	90
Підканцеляристів-писарів	2	30	60
РАЗОМ	418	7198 крб	83,75 коп.

АСПВРАН. – Ф. 36, оп. 1, спр. 501. – А. 223 - 224.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

I. Публікації джерел

- Акты Московского государства.- СПб., 1890-1901.- Т. 1-3.
 Акты, относящиеся к истории Войска Донского. В 3-х томах.- Новочеркасск, 1891.- Т.1-3.
 Вірші ієромонаха К.Зиновієва// Пам'ятки україно-руської мови і літератури.- Львів, 1912.- Т.7.
 Воронежский край с древнейших времен до конца XVII века.- Воронеж, 1976.
 Воссоединение Украины с Россией. В 3-х томах.- К.,1954.- Т.2.
 Дневник генерального подскарбия Якова Марковича.- К., 1893-1897.- Т.1-3.
 Дневник путешествия по Слободско-Украинской губернии академика Санкт-Петербургской АН Гильденштедта.- Харьков, 1892.
 Дополнение к Актам историческим.- СПб., 1875.- Т. 9.
 Записки Одесского общества истории и древностей.- Одесса, 1848.- Т.1.
 Ломоносов М.В. Полн. Собр. соч.- М.-Л., 1957.- Т.10.
 Материалы для истории колонизации и быта Харьковской, отчасти Курской и Воронежской губерний. В 2- томах.- Харьков, 1886.- Т.1.
 Материалы по истории СССР.- М., 1957.- Т. 5.
 Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1-е.- СПб., 1830.- ТТ. 1- 24.
 Разрядная книга. 1475 - 1598.- М., 1966.
 Сборник Русского исторического общества.- СПб.- ТТ. 55, 63, 68, 104, 108, 114, 117, 130, 146, 147.
 Сборник судебных решений, бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросам о староземельном землевладении в местности бывшей Слободско-Украинской губернии.- Харьков, 1886.
 Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1859.- М.,1859.- Кн.2.

II. Матеріали архівів

- Архів Санкт-Петербурзького відділення РАН (АСПВРАН).- Ф. 36.
 Російський державний архів Військово-Морського Флоту (РДАВМФ - Санкт-Петербург).- Ф. 233.
 Російський державний архів давніх актів (РДАДА - Москва).- ФФ. 16, 123, 248, 353, 375.
 Центральний державний історичний архів України в м. Києві.- ФФ. 1710, 1722, 1725, 1791, 1800, 1805.

III. Література

- Андреева Г.А. М.В.Ломоносов и Г.-Ф.-В. Юнкер// Ломоносов М.В. Сб ст. и материалов.- М.-Л., 1960.- Т. IV.
 Багалеи Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства.- М., 1887.
 Беляев И. О сторожевой и станичной службе на польской Украине Московского государства.- СПб., 1848.
 Введенский А.А. Дом Строгановых в XVI-XVII вв.- М., 1962.
 Гербель Н. Изюмский слободской полк.- СПб., 1852.
 Головинский П. Слободские казачьи полки.- СПб., 1864.
 Горлов П. История горнозаводского дела на территории Донецкого края и близ Керчи.- М., 1915.
 Городские поселения в Российской империи.- СПб., 1865.- Т. 5.
 Горшков В.П., Грищенко А.В. Соль земли Донецкой.- Донецк, 1992.- Ч. 1-2.
 Данилевский В.В. М.В.Ломоносов на Украине.- Л., 1954.
 Загоровский В.П. Изюмская черта.- Воронеж, 1980.
 Заозерская Е. И. У истоков крупного производства в русской промышленности XVI-XVII вв.- М., 1970.
 История городов и сел УССР. Донецкая область.- К.,1976.
 История рабочих Донбасса. В 2-х т.- К., 1981.- Т.1.
 Историческая хронология Харьковской губернии// Сост. К.Щелков.- Харьков, 1882.

- Історія робітничого класу Української РСР.- К.,1967.
 Історія Української РСР.- К.,1967.
 Історія Української РСР. У 8-и т.- К., 1979.- Т.1-2.
 Кирилов И.К. Цветущее состояние Всероссийского государства.- М., 1977.
 Крестьянское и национальное движение накануне образования Российской империи. Булавинское восстание (1707-1708)// Труды историко-археологического института АН СССР.- М.,1935.- Т.ХІІ.
 Лебедев В.И. Булавинское восстание 1707-1708.- М., 1967.
 Лисянский А.С. Конец Дикого поля.- Донецк, 1973.
 Лисянский А.С. Эхо крестьянских войн// Неизвестное об известном.- Донецк, 1978.
 Литвиновська М., Пірко В. Європейські технології в соляній промисловості Донбасу XVIII ст.//Донбасс: прошлое, настоящее, будущее.- Донецк, 2004.- С. 10-12.
 Литвиновська М., Пірко В. Соляні промисли Донбасу XVII-XVIII ст. в економіко-історичній літературі// Донецький вісник НТШ.- Донецьк, 2004.- Т.5.- С. 90 - 96.
 Марголин Г.А. Исследование недр Донбасса.- М., 1951.
 Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні.- К.,1959.- Т.1.
 Павленко Н.И. Спорные вопросы генезиса капитализма в России// ВИ.- 1966.- № 11.
 Пірко В.А. Соляной пласт// Донбасс.- 19084.- № 3.
 Пірко В.А. Предсказано Ломоносовым// Донбасс.- 1986.- № 5.
 Пірко В.А. Донецкие сторожи// Донбасс.- 1988.- № 6.
 Пірко В.А. Северное Приазовье в XVI-XVIII вв.- К.,1988.
 Пірко В.А. (в соавт.) История родного края.- Донецк, 1988.
 Пірко В.А. Сколько же лет Артемовску//Донбасс.- 1991.- № 6.
 Пірко В.А. Добыча соли в XVII-XVIII вв. как импульс к возникновению промышленности Донбасса// 1-я Региональная конференция "Донбасс: прошлое, настоящее, будущее.- Донецк, 1992.
 Пірко В.А. Заселение Донбасса в XVI-XVIII вв.// Новые страницы в истории Донбасса.- Донецк, 1992.- В.1.
 Пірко В.А. К вопросу о начальном этапе формирования рабочих кадров в Донбассе// " 2-я Региональная научно-практическая конференция "Донбасс: прошлое, настоящее, будущее.- Краматорск, 1993.
 Пірко В.О. До питання про час заснування м. Слов'янська// УДЖ.-1976.- № 9.
 Пірко В.О. До питання про розвиток техніки в соляній промисловості на Україні в XVII-XVIII ст.// Нариси з історії переработки і техніки.- К., 1985.- В.31.
 Пірко В.О. Географія збуту донецької солі// Історико-географічне вивчення природних та соціальних процесів на Україні. Зб. наук. праць.- К.,1988.
 Пірко В.О. Оборонні споруди та їх значення у заселенні Південно-Східної України// Географічний фактор в історичному процесі. Зб. наук.праць.- К., 1990.
 Пірко В.О. Торські та Бахмутські соляні промисли в XVII-XVIII ст.// Новые страницы в истории Донбасса.- Донецк, 1994.- Вип.3.
 Пірко В.О. Перша печатка підприємств Донбасу// Рідний край. Історико-краєзнавчий альманах № 1.- Донецьк, 1995.
 Пірко В.О. Джерела про час заснування м. Артемівська// Новые страницы в истории Донбасса.- Донецк, 1995.- Кн. 4.
 Пірко В.О. Міста Донеччини в XVII-XVIII ст.// Нові сторінки в історії Донбасу.- Донецьк, 1998.- Кн. 6.
 Пірко В.О. Юнкер і Донбас// Нові сторінки в історії Донбасу.- Донецьк, 2000.- Кн. 8.
 Пірко В.О. Мандрівні записки Гільденштедта як джерело до історії Донеччини XVIII ст.// Історичні та політологічні дослідження.- Донецьк, 2002.
 Пірко В.О. Заселення Донеччини в XVI-XVIII ст.- Донецьк, 2003.
 Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст.- Донецьк: Східний видавничий дім, 2004.
 Подьяпольская Е. Восстание Булавина 1707-1709 гг.- М., 1962.
 Потолов С.И. Рабочие Донбасса в XIX в.- М.-Л., 1963.
 Пронштейн А.П., Мининков Н.А. Крестьянские войны в России XVII-XVIII вв. и донское казачество.- Ростов н/Д., 1983.
 Рабинович Г.С. Город соли - Старая Руса в конце XVI- в середине XVIII вв.- Л., 1973.
 Розен Б.Я. Соляные кристаллы.- Донецк, 1977.
 Россия. Полное географическое описание нашего Отечества.- СПб., 1910.- Т.14.
 Савельев Е.П. История Дона и Донского казачества.- Новочеркасск, 1915.- Ч.1-3.
 Скальковский А.А. Соляная промышленность в Новороссийском крае (1715-1817)// Оттиск из ЖМВД.- 1849.- Ч.25.- СПб.,1849.
 Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края.- Одесса, 1850.- Ч.1-2.
 Слабеев І. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні.- К.,1964.
 Слюсарський А.Г. Слобідська Україна (історичний нарис XVII-XVIII ст.).- Харків, 1964.
 Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. XVII-XVIII вв. - Харьков, 1964.
 Стецюк К. Вплив повстання Степана Разіна на Україну.- К., 1947.
 Устюгов Н.В. Солеваренная промышленность Соли-Камской в XVII в.- М.,1957.
 Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии.- М.,1852.- Т.5.
 Фомин П.И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России.- Харьков, 1915.- Т.1.
 Цукерник А.Л. Соляная промышленность Донбасса// Вопросы экономики, планирования и статистики.- М., 1957.
 Черкасская Е. Стачка рабочих Бахмутских и Торских соляных заводов в 1765 г.// Историк-марксист.- 1940.- № 11.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ТА РІДКОВЖИВАНИХ СЛІВ

Скорочення

АМГ - Акты Московского государства
АСПВРАН - Архів Санкт-Петербурзького відділення Російської Академії Наук
РДАВМФ - Російський державний архів Військово-Морського Флоту
ЖМВД - Журнал Министерства Внутренних Дел
ПСЗ - Полное собрание законов Российской империи
РДАДА - Російський державний архів давніх актів
Сб. РИО - Сборник Русского исторического общества
ЧМОИДР - Чтения Московского общества истории и древностей
ЦДАУК - Центральний державний історичний архів України в м. Києві

Рідко вживані слова

Алтин - грошова одиниця татарського походження, рівнялася 6 московським деньгам - 3 коп.
Баренцева сіль - сіль, що відкладалася на мочалці, прикріпленій до старушниці і вважалася найбільш чистою та якісною.
Гаманна сіль - основна частина солі, що виварювалась в процесі випаровування ропи.
Глей - сіль з домішками піску та вапняку, що осідала на дні сковороди і здебільшого використовувалась для підкормки тварин.
Деньга - дрібна монета, що прирівнювалася 0,5 коп.
Машиотка - залізна сковорідка, що клалася на дно великої сковороди для відкладення в ній піску та вапняку під час виварки солі.
Пуд - одиниця ваги, рівна 16 кг.
Садівниця - бочка для висушування солі після звільнення від неї сковороди.
Сажень - міра довжини, дорівнює 213,36 см.
Старушниця - бочка, що ставилася під садівницею для збереження остатків ропи, що стікала із солі під час її висушування в садівниці.
Фунт - міра ваги, 0,453 кг.
Фут - міра довжини, 30,48 см.
Цеберка, цебро - велике дерев'яне відро.
Цуркова сіль - сіль, що осідала на дні старушниці.
Черпало - дерев'яний черпак.

З М І С Т

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I <i>Організація виварки солі та управління промислами</i>	11
РОЗДІЛ II <i>Техніка, технологія та обсяги виварки солі</i>	31
РОЗДІЛ III <i>Ринки збуту та прибутки від реалізації солі</i>	49
РОЗДІЛ IV <i>Робочі кадри солеварів і їх становище</i>	61
РОЗДІЛ V <i>Участь солеварів і місцевого населення у козацьких повстаннях другої половини</i>	

<i>XVII - початку XVIII ст</i>	75
ВИСНОВКИ	91
ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ	94
ДОДАТКИ	106
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	131
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ТА РІДКОВЖИВАНИХ СЛІВ	134

Наукове видання

**Василь ПІРКО,
Марина ЛИТВИНОВСЬКА**

СОЛЯНІ ПРОМИСЛИ ДОНЕЧЧИНИ
В XVII - XVIII ст.
(Історико-економічний нарис і уривки з джерел)

Редакція авторська

Комп'ютерна верстка

Г. Педик

Коректор

П. Гірняк

Відповідальний за випуск

В. Білецький

Підписано до друку 03.01.2005
Формат 60x48/16. Папір офсетний. Друк - різнографія
Ум. друк. арк. 13,7 Тираж 300 прим.
Обл.- вид. арк. 10,4

Видавниче підприємство "Східний видавничий дім"
(Державне свідоцтво № ДК 697 від 30.11.2001)
83086, м. Донецьк, вул. Артема, 45
тел/факс (062) 338-06-97, 337-04-80
e-mail: ukcdb@uvika.ua